

2. PRIMORSKO-LIČKI BUNJEVCI

2.1. Prvi rezultati istraživanja tradicijske kulture primorskih Bunjevaca

Tijekom 1998. godine Senjsko muzejsko društvo pokrenulo je inicijativu za istraživanje i zaštitu baštine hrvatske bunjevačke zajednice na području Primorja i Like. Poradi prisilnih migracija (turska prodiranja i zaposjedanje hrvatskog etničkog i državnog prostora) još od prije nekoliko stoljeća na prostranim planinskim područjima Velike Kapele, Velebita i Like naseljeni su Hrvati Bunjevci – izuzetan i vitalan izdanak hrvatskoga naroda. Do nedavno gotovo da nije bilo nikakvih znanstvenih istraživanja ovoga kraja, odnosno njegovoga stanovništva.

Odsjek za etnologiju¹ Filozofskoga fakulteta u Zagrebu odazvao se inicijativi i tijekom ljeta 1998. godine obavili smo prva rekognisciranja terena kojima smo dobili uvid u situaciju na terenu i moguće načine budućega rada. To je u tom trenutku bilo moguće ostvariti samo zahvaljujući entuzijazmu pojedinaca: prof. Ante Glavičića, koji je omogućio i osigurao boravak i obilazak terena, studentice etnologije Marije Friščić, a i sama sam sudjelovala kao stručni voditelj te inicijalne faze istraživanja, koje u to vrijeme još nije imalo izgleda da se počne ostvarivati.

Zahvaljujući skromnim, ali značajnim sredstvima Matice hrvatske i gostoprimstvu prof. Ante Glavičića, koji nam je u svojem domu osigurao besplatan smještaj, već sljedeće godine bilo je moguće započeti s etnološkim istraživanjima u nekim krajevima senjskog zaleđa. Budući da je riječ o vrlo širokom prostoru, istraživanje je bilo nužno ograničiti na pojedine njegove dijelove.

Dakle, u okviru projekta predloženog Matici hrvatskoj pod naslovom *Istraživanje i očuvanje kulture primorskih Bunjevaca* obavljena su prva terenska istraživanja u pojedinim lokalitetima u kojima obitava ova skupina Bunjevaca. Terenska istraživanja trajala su od 23. do 27. kolovoza 1999. godine. Istraživačka ekipa bila je sljedećeg sastava: dr. sc. Milana Černelić, prof. Ante Glavičić, dva apsolvanta etnologije: Marija Friščić i Višeslav Aralica i diplomirana etnologinja Nevena Škrbić, te tehnički suradnici: snimatelj Žarko Nikin i fotograf Augustin Perić (sl. 1).

¹ Danas Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju.



Sl. 1. Dio istraživačke ekipe u pripremi za snimanje izrade bunjevačkog sira: Ante Glavičić, Milana Černelić, Žarko Nikin, kazivačica Marija Tomljanović iz Panjića i Marija Friščić (snimljeno 1999. godine)

Dragocjeni prilog istraživanju pružio je i Darko Tomljanović, koji nam je omogućio dolazak do naših istraživačkih odredišta. Istraživanja su bila ograničena na sela Podbilo (Tomići i Panjići) i Francikovac na Krivome Putu (Velika Kapela) te Ljubežine i Žukalj u sjevernom dijelu Velebitskog podgorja (pod Senjskim bilom). Ispitivanjem pojedinih kazivača u Senju obuhvaćeni su dijelom i sljedeći lokaliteti: Donja Ažić Lokva, Rakita, Rončevići i Zamaić (Alan). Smatrala sam da je važno da se u ovo istraživanje uključe mladi nadareni etnolozi (i oni koji će to uskoro biti) kako bi stekli dragocjena iskustva za budući rad, a istodobno svojim radom pridonijeli novim etnološkim spoznajama. Neki od njih to su još za studija etnologije učinili, a njihovi radovi već su objavljeni u dvama stručnim i znanstvenim časopisima (Friščić et. al. 1999; Friščić 1999, Škrbić 1999). Ovom prigodom željela bih zahvaliti svim sudionicima, koji su bez ikakve nadoknade za svoj rad odlučili sudjelovati u istraživanju. Također zahvaljujem svim našim kazivačima na njihovoj susretljivosti, dobroj volji i vremenu koje su nam posvetili kako bismo zabilježili određene pojave iz tradicijske baštine ovoga kraja.

Istraživanjem smo nastojali obuhvatiti i materijalnu i duhovnu kulturu ovdašnjih Bunjevaca. Ispitivale su se sljedeće teme: stočarstvo, prerada mlijeka i priprema mliječnih proizvoda, tradicijsko graditeljstvo, seoski sastanci mladeži, životni običaji i vjerovanja u nadnaravna bića. Kako je terensko istraživanje iz financijskih razloga bilo vremenski ograničeno, teme tradicijskog graditeljstva te porodnih i svadbenih običaja tek su okvirno ispitane. Zajedno s terenskim ispitivanjem obavljeno je i fotografsko i filmsko dokumentiranje stanja tradicijske baštine na spomenutom području.

Mladi sudionici etnoloških ispitivanja prikazali su okvirne rezultate istraživanja pojedinih tema u spomenutim lokalitetima (Friščić 2000; Aralica 2000; Škrbić 2000). Pokazalo se da je doista zadnji čas da se obave etnološka istraživanja i na ovome području i na širem primorsko-ličkom bunjevačkom prostoru jer je sve manji broj ljudi koji imaju znanja o vlastitome kulturnom naslijeđu. Naša su početna ispitivanja pokazala da je to kulturno naslijeđe iznimno bogato te da bi bilo važno obaviti sustavna etnološka istraživanja čitavoga planinskog prostora Velike Kapele i Velebita naseljenog bunjevačkim stanovništvom.

Kao koordinatorica projekta, stručna organizatorica i voditeljica istraživanja zbog ograničenog vremena bila sam u mogućnosti tek dijelom sudjelovati u ispitivanju. Za početak je to bilo dovoljno da svoje ranije prikupljene podatke upotpunim (Černelić 1997). Ispitivanja sam pored toga ciljano usmjerila prema pojedinim pojavama u bunjevačkim svadbenim običajima kako bih potkrijepila spoznaje do kojih sam došla svojim dosadašnjim istraživanjima, a koja su obuhvaćala sve bunjevačke ogranke. Ta su ispitivanja dala vrlo značajne potvrde o zastupljenosti određenih tradicijskih elemenata u svadbenim običajima primorskih Bunjevaca, koji su već ranije utvrđeni u ostalim bunjevačkim ograncima (lički, dalmatinski i podunavski).

Prva istraživanja pokazala su da je, osim prikupljanja građe o tradicijskoj kulturi primorskih Bunjevaca, važno i utvrđivanje čimbenika etno-regionalnoga identiteta ove hrvatske zajednice kao dijela sveukupnoga hrvatskog nacionalnog bića. Nadalje, namjera nam je baviti se i komparativnim istraživanjem ove bunjevačke zajednice s ostalim granama Bunjevaca, primjerice onima u Bačkoj i u hrvatskim bunjevačkim zajednicama u Mađarskoj (o kojima već postoji niz relevantnih istraživanja iz bliže i dalje prošlosti). Upravo su primorski i lički Bunjevci bili slabije obuhvaćeni dosadašnjim istraživanjima. Sama sam se bavila komparativnim istraživanjem kulturnoga naslijeđa Bunjevaca u svim njihovim ograncima. Rezultati mojih višegodišnjih istraživanja objavljeni su u knjizi *Uloge i nazivi odabranih svatova u Bunjevaca* 1991. godine, u izdanju Etnološkog zavoda Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, te u više članaka. Nastavak započetih sustavnih istraživanja rezultirao je doktorskom disertacijom pod naslovom *Odabrane pojave iz svadbenih običaja bunjevačkih Hrvata kao izvor za proučavanje njihove etnogeneze*, koju sam obranila 1997. godine. Taj rad dao je značajne pokazatelje o etnogenezi Bunjevaca i smjernice za daljnja istraživanja. Stoga bi istraživanje bunjevačke kulture na ovome slabo istraženom području moglo dati vrlo značajan doprinos novim spoznajama o etnogenezi Bunjevaca, odnosno omogućiti da se one provjere i potkrijepe.

Očekivani rezultat ovako koncipiranog istraživanja na području Velike Kapele i Velebita u konačnici bi bila znanstvena studija o kulturnom i regionalnom identitetu hrvatske primorsko-ličke bunjevačke zajednice.

2.2. Istraživanje tradicijske baštine, identiteta i etnogeneze primorskih Bunjevaca

2.2.1. Uvodne napomene

Istraživanja tradicijske kulturne baštine primorskih Bunjevaca, započeta 1998. i 1999. godine, nastavila su se nešto skromnije i sljedeće godine, a rezultati su bili predstavljeni u *Senjskom zborniku* (Škrbić 2001).

Početna istraživanja i ažurna prezentacija njihovih rezultata pokazali su da je kulturno naslijeđe primorskih Bunjevaca iznimno bogato te da bi bilo veoma važno obaviti sustavna etnološka istraživanja čitavoga planinskog prostora Velike Kapele i Velebita naseljenog bunjevačkim stanovništvom. Bio je to poticaj za osmišljavanje prijedloga projekta etnoloških istraživanja ovoga područja pod naslovom *Identitet i etnogeneza primorskih Bunjevaca*, koji je zahvaljujući Ministarstvu znanosti i tehnologije Republike Hrvatske¹ u rujnu 2002. godine odobren s predviđenim trajanjem od tri godine.² Jedan od ciljeva projekta je prikupljanje građe o tradicijskoj i suvremenoj kulturi primorskih Bunjevaca, budući da je ova grana bunjevačkih Hrvata gotovo potpuno etnološki neistražena. Prema planu u istraživanje su uključene odabrane teme iz materijalne (tradicijsko graditeljstvo, tradicijsko gospodarstvo, prehrana, etnomedicina, komunikacije i promet) i duhovne i društvene kulture (običaji i vjerovanja). Izbor tema temeljio se na specifičnim značajkama načina života ove zajednice, po kojima se ona bitno razlikuje od ostalog stanovništva Primorja. Osim prikupljanja građe o tradicijskoj kulturi, svrha ovako koncipiranog istraživanja bila je i utvrđivanje odrednica bunjevačkog etno-regionalnog identiteta, kao i proširivanje spoznaja o njihovoj etnogenezi, na osnovi kompariranja kulturnih obilježja ove bunjevačke zajednice s drugim granama Bunjevaca (u Bačkoj u Vojvodini i u Mađarskoj, kao i na širem prostoru njihove moguće matične pradomovine, koja zahvaća jadransko-dinarski granični pojas).

2.2.2. Dosadašnje spoznaje i svrha projekta

Dosadašnje spoznaje o kulturnoj baštini etničke grupe Bunjevci temelj su na kojemu su se nastavila istraživanja u okviru projekta. Do tih spoznaja došla sam komparativnim istraživanjem pojava iz svadbenih običaja svih bunjevačkih grana (podunavskih, primorsko-ličkih i dalmatinskih). Ranija istraživanja oslanjala su se na općenite podatke,

¹ Danas ovo ministarstvo nosi naziv Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa.

² Trajanje projekta produljeno je na još jednu godinu (2006.).

pri čemu nije bilo jasno izraženo odnose li se podaci i na stanovništvo drugačijeg podrijetla koje obitava ili je obitavalo na istim prostorima kao i Bunjevci. Stoga su se nastojali utvrditi specifični bunjevački kulturni elementi, distinktivni u odnosu na druge zajednice, a zatim se usporedbom došlo do novih spoznaja o njihovoj mogućoj etnogenezi. Rezultati tih mojih višegodišnjih istraživanja objavljeni su u knjizi (Černelić 1991) i u više članaka u domaćim i stranim znanstveno-stručnim časopisima. Nastavak sustavnih istraživanja ove problematike rezultirao je doktorskom disertacijom pod naslovom *Odabrane pojave iz svadbenih običaja bunjevačkih Hrvata kao izvor za proučavanje njihove etnogeneze*, obranjenom 1997. godine. Taj je rad dao značajne pokazatelje o etnogenezi Bunjevaca, koji predstavljaju dobru osnovu za pretpostavku da je kulturno naslijeđe Bunjevaca kao cjelovit kompleks nastalo i oblikovalo se u nekom starijem sloju na jugoistočnom dinarsko-jadranskom prostoru sve do crnogorsko-albanske granice. To je prostor tzv. Crvene Hrvatske, kako ga je označio pop Dukljanin, a prema nekim bizantskim izvorima iz XI. i XII. stoljeća nastanjivali su ga Hrvati. Na tom je području došlo do stapanja južnog ogranka ikavskih Hrvata sa zatečenim romanskim, a dijelom možda i albanskim stanovništvom. Prepletanjem njihovih tradicijskih kultura započelo bi formiranje Bunjevaca kao posebne hrvatske etničke grupe. Širenjem srpske države prema Jadranu jedan se dio toga hrvatskog stanovništva povukao prema sjeverozapadu (to bi bili preci današnjih Bunjevaca, čija je formacija dovršena na području zapadno od Neretve), a drugi se poijekavio i većim dijelom izgubio hrvatsku svijest i ime, no zadržao kulturni inventar koji je danas važan povijesni dokument za utvrđivanje njegove povijesti (Černelić 1997:252). Ove bi spoznaje novim prikupljenim činjenicama na području primorskih Bunjevaca valjalo provjeriti i potkrijepiti.

Dakle, istraživački projekt je tako koncipiran da, s jedne strane, pridonese boljem poznavanju kulturne baštine i etno-regionalnog identiteta primorskih Bunjevaca te, s druge strane, da se komparativnom analizom utvrde etnogenetski procesi nastajanja i oblikovanja Bunjevaca kao etničke grupe. Kombinacijom istraživanja njihove tradicijske i suvremene kulture nastoji se postići holistički pristup istraživanju problematike ove bunjevačke grane. Stečene spoznaje također mogu dati osnovu za pokušaj interpretacije povijesti bunjevačke kulture uopće, budući da postoje još brojne nepoznаницe i nedoumice.

Nadalje, istraživanje tradicijskog naslijeđa Bunjevaca, čimbenika njihova etno-regionalnog identiteta i njihove etnogeneze, ima za cilj pridonijeti boljem poznavanju nacionalne kulturne povijesti. Ako se pojedinim pojavama može odrediti etnička skupina koja ih je oblikovala, onda se dalje mogu, prateći sudbinu tih pojava, otkrivati etnogenetski procesi koji su slabo (ili nikako) dokumentirani pisanim izvorima. Takvim pristupom moguće je otkriti procese etnokulturnog oblikovanja Bunjevaca kao dijela hrvatskog naroda, koji se poradi povijesnih zbivanja odijelio u tri odvojena ogranka. Utvrđivanjem kulturnog inventara moguće je slijediti hrvatske tragove na prostorima tzv. Crvene Hrvatske kao povijesne činjenice, za razliku od mitološkoga nacionalnog poimanja toga prostora. Etnološki pokazatelji potkrjepljuju tvrdnju da su Bunjevci od svojih početaka bili sastavnim dijelom hrvatskoga nacionalnog tijela. Te su spoznaje to bitnije ako se zna da se srpska historiografija, pa i etnologija, trudila svim sredstvima dokazati srpsko podrijetlo Bunjevaca. Argumentiranim pobijanjem

takvih nastojanja i utvrđivanjem novih činjenica njihove kulturne povijesti, mogu se prikupiti dokazi za rasvjetljavanje njihove etnogeneze. Istraživanjem sadašnjeg stanja njihove svijesti o vlastitoj pripadnosti može se postići cjelovit prikaz njihove kulture i pratiti etnokulturne procese od najranijih vremena do današnjih dana.

2.2.3. Rad na projektu

U skladu s tako koncipiranim ciljem istraživanja i određivanjem njegova značenja, u prvoj godini realizacije zacrtanog projekta započela su istraživanja pojedinih relevantnih etnoloških tema: tradicijskog graditeljstva, gospodarstva, odijevanja, svadbenih običaja i života žene na obroncima Senjskog bila. Ispitivanja većine istih tema nastavljena su i na području Krivoga Puta, uz istraživanje prehrane, medicine, komunikacija i transporta. Rezultati istraživanja se dobrim dijelom prikazuju u nekoliko tematskih priloga u trima najnovijim svescima *Senjskog zbornika* i značajan su doprinos poznavanju dijela tradicijske kulture primorskih Bunjevaca, budući da je ova grana bunjevačkog roda u dosadašnjim istraživanjima bila gotovo u potpunosti zapostavljena. U *Senjskom zborniku* XXX. iz 2003. godine većinom je riječ o prikazu rezultata istraživanja na prostoru Senjskog bila. Svojim pristupom neki od tih priloga prelaze okvire puke deskripcije i pružaju uvid u život pojedinca, obitelji i zajednice, u njihove stavove o sebi i drugima, u odnose između dobnih i spolnih skupina, a jedan od priloga donosi relevantnu građu o bunjevačkoj tradicijskoj kulturi kroz prizmu svakodnevice žene u njezinu životnom ciklusu (Birt et al. 2003; Rajković 2003; Vlatković 2003). Prikupljena građa polazište je i za članak posvećen pitanju primorskobunjevačkog identiteta, budući da se simbolički inventar primorskih Bunjevaca temelji upravo na pojedinim sastavnicama tradicijske kulture (Škrbić Alempijević 2003). (sl. 2) Prilog o tradicijskom graditeljstvu objavljen je u časopisu *Studia ethnologica Croatica* (Šarić Žic 2004).



Sl. 2. Sudionici istraživanja 2002. godine: Petra Kelemen, Nevena Škrbić Alempijević, Augustin Perić i Milana Černelić na području Senjskog bila u trenucima predaha

U naredne tri godine istraživanja su nastavljena na području Krivoga Puta i Krasna, a započelo se i s rekognosciranjem terena na području Podgorja. Rezultati istraživanja u Krivome Putu dijelom su već objavljeni, a obuhvaćaju različite teme iz života i običaja Krivopučana: transport i opskrba vodom, trgovina i sajmovi, tradicijska prehrana, segmenti narodne medicine (liječenje zmijskog ujeda), pučka pobožnost, godišnji običaji, sezonske migracije (Belaj 2004; Birt 2004; Jurković 2004; Kelemen 2004; Kulišić i Vuković 2004; Rajković 2004; Rubić 2004; Rajković 2005; Vlatković 2005). (sl. 3 i 4)



Sl. 3. Marijeta Rajković, Marijana Belaj i Ivana Vuković u razgovoru s kazivačem Markom Pavelićem Mijatinom u Žuljevićima (Krivi Put) 2004. godine



Sl. 4. Danijela Birt, Jasmina Jurković, Milana Černelić, Marijeta Rajković, Nevena Škerbić Alempijević, Petra Kelemen i Aleksandra Vlatković na povratku s terenskog istraživanja na Krivome Putu 2003. godine



Sl. 5. Istraživačka ekipa u obilasku Nacionalnog parka Sjeverni Velebit za vrijeme terenskog istraživanja na području Krasna 2004. godine: Augustin Perić, Ivana Radovani, Milana Černelić, Tihomir Devčić, Petra Kelemen i Marijeta Rajković

Dio rezultata istraživanja s područja Krasna objavljen je u narednom svesku *Senjskog zbornika*. Obradena je tema pučke pobožnosti, djelovanje udruge *Čuvarice ognjišta Krasno*, načini transporta u Krasnu, gospodarske veze s Kuterevcima i Šviščanima te krasnarsko prelo (Belaj 2005; Kelemen 2005; Radovani 2005; Rubić 2005; Vuković 2005). (sl. 5)

Prikupljena građa ima za cilj da se komparativnom analizom utvrde etnogenetski procesi nastajanja i oblikovanja Bunjevaca kao etničke grupe. Otkrivanjem specifičnih elemenata u svadbenim običajima potkrijepljene su neke, već ranije iznesene, pretpostavke o mogućem ishodištu bunjevačke kulturne baštine (Černelić 2003). Nadalje, komparativna analiza dvaju specifičnih tipova planinskog stočarenja s ljetnim uzgonom stoke na planinske pašnjake (transhumantni i alpski tip) također može dati značajan doprinos pitanju bunjevačke etnogeneze. U svom članku *Tradicijsko planinsko stočarstvo na Velebitu i bunjevačka etnogeneza* Vitomir Belaj (2004) donosi nove spoznaje o tradicijskom stočarstvu primorskih Bunjevaca, pozivajući se na jedan zane-marivani stariji opis stočarenja Podgoraca na Velebitu iz 1842. godine prema kojem su Podgorci na Velebitu nositelji alpskog tipa stočarstva. S obzirom na njihovo dinarsko podrijetlo, očekivalo bi se da će u njih prevladavati transhumantni tip stočarstva. U svojem ranijem prilogu V. Belaj je ovu pojavu protumačio kao ostatak starijeg alpskog supstrata i pripisao ju Liburnima (Belaj 1986). Jedino što je u tome bilo zbunjujuće jest činjenica da su recentni nositelji toga tipa stočarstva bili podgorski Bunjevci, koji su se ovamo doselili iz istočnih krajeva, iz kojih su dotada bili poznati samo opisi

dinarskoga transhumantnog stočarstva. Novija istraživanja potvrdila su da tragova alpskog tipa stočarenja ima i u istočnijim krajevima te ih V. Belaj u svom novom radu analitički razmatra i dolazi do novih zaključaka. Na taj način dobivamo nove spoznaje o ovom načinu stočarenja u Bunjevaca i u njihovoj matičnoj pradomovini. Te spoznaje se nadovezuju na moju spomenutu pretpostavku o etnogenezi Bunjevaca. Razmatranje teme tradicijskog stočarstva u kontekstu utvrđivanja bunjevačke etnogeneze značajan je doprinos i dobra osnova od koje ćemo polaziti u daljnjem istraživanju ove teme kod primorskih Bunjevaca. Dosad prikupljena građa potvrđuje primorske Bunjevce kao nositelje alpskog tipa stočarenja, no to su tek početna ispitivanja, koja na istim i novim bunjevačkim područjima u Primorju još valja nadopuniti i potkrijepiti (Aralica 2000:232).³

Rad na projektu *Identitet i etnogeneza primorskih Bunjevaca* dao je vidne rezultate: istraženi su mnogi aspekti tradicijskog naslijeđa primorskih Bunjevaca, dijelom su utvrđeni čimbenici njihovoga etno-regionalnog identiteta i komparativnom analizom potkrijepljene pretpostavke o etnogenetskim procesima nastajanja i oblikovanja bunjevačke etničke skupine. Daljnja istraživanja trebala bi dosadašnja saznanja proširiti i otvoriti put novim otkrićima i spoznajama.

³ M. Rajković obavila je sustavna istraživanja ove teme na području Senjskog bila, Krivoga Puta i Krasna te započela s istraživanjem na području Podgorja.

2.3. Zadruga Rukavina-Jauci iz Smiljanskog Polja kod Gospića

2.3.1. Uvod

Seljačke obiteljske zadruge jedna su od mnogih etnoloških tema koje na području Ličko-senjske županije nisu dovoljno istražene. U okviru projekta *Seljačke obiteljske zadruge* Odsjeka za etnologiju Filozofskog fakulteta istraživala sam 1981. godine tu temu u nekim mjestima ovoga šireg područja (Černelić EZ FFZ Z 133; ibid. EZ FFZ Z 134; ibid. EZ FFZ Z 135; ibid. EZ FFZ Z 136; ibid. EZ FFZ Z 137). Između nekoliko istraženih zadružnih obitelji za prikaz sam izabrala zadružnu obitelj Rukavina-Jauci iz Smiljanskog Polja, koja je istodobno i specifičan primjer opstojnosti takvoga načina života sve do devedesetih godina 20. stoljeća (ibid. EZ FFZ Z 135). Ta je zadruga po broju članova mala, no *kod zadruge nije bitan broj članova, nego da se radi o načelu nepodijeljenog odnosno nedjeljivoga zajedničkog imutka, o zajedničkom gospodarenju, o podjednakom korištenju svih zadružnih dobara za sve članove, o poštivanju određenih pravila prigodom (načelno moguće) diobe tog imutka* (Gavazzi 1978:82). Premda je riječ o obliku obiteljskog života koji uglavnom pripada prošlosti, obitelj Rukavina-Jauci nastavila je takvim načinom živjeti sve do zadnjeg desetljeća 20. stoljeća. U vrijeme ispitivanja, 1981. godine, zadruga je bila na okupu i ostala još desetak godina nakon toga. Ova obitelj potječe s Kose u okolici Perušića.¹ Objavljen je prikaz tek jedne ličke zadruge iz Ivčević Kose, u čijem se susjedstvu nalazi područje s kojega potječe i obitelj Rukavina-Jauci (Hećimović-Seselja 1960:5-17).

Nisam se odlučila za komparativni prikaz zadružnog načina života u Lici jer za takav postupak nema dovoljnog broja uzoraka pojedinačnih zadruga. Bez dovoljno podataka takav se postupak ne bi mogao ispravno primijeniti i ne bi mogao dati vjerodostojan prikaz ustrojstva obiteljskih zadruga u Lici uopće. Osim toga, jedva da bi se *mogle naći dvije obiteljske zadruge koje bi imale posve jednaku strukturu, iste vlasničke odnose, isti poredak u radu i življenju, i ne uzevši u obzir razlike u broju članova i njihovim rodbinskim odnosima, kakvoći i količini pokretne i nepokretne imovine, kao i u drugim svojstvima, koja su, prirodno, kod svake zadruge posve individualna, neponovljiva* (Gavazzi 1978:81).

Izabrana zadruga posebno je zanimljiva i zbog toga što je u civilizacijskim uvjetima opstala gotovo do naših dana, pa je već i prema tome specifična i jedinstvena u ovome

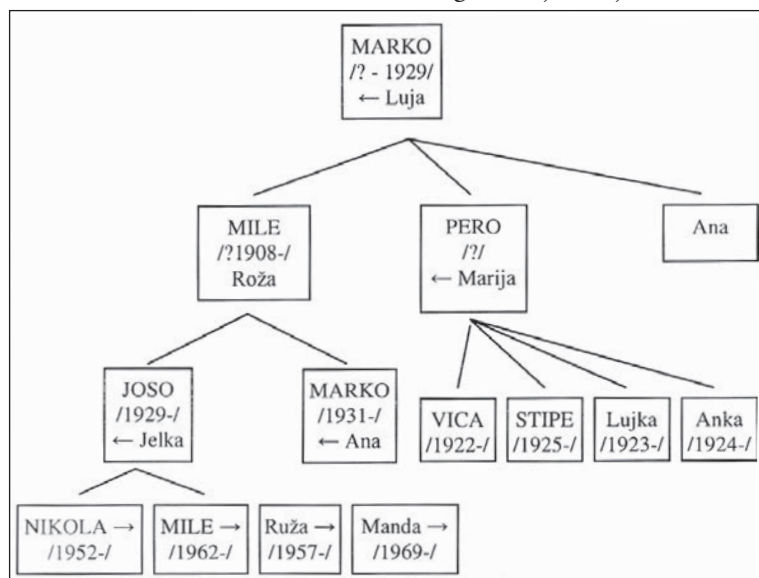
¹ Roža Rukavina, gazdarica ove zadruge i glavni izvor informacija, spominje kao mjesto ranijeg obitavanja selo Kosu. Ni u starijem *Imeniku mjesta* iz 1960. godine nema potvrde o naselju s tim imenom. Čini se da je riječ o oznaci za jedan uži kraj na tom području, koji se sastoji od nekoliko zaselaka koje čine obitelji istoga prezimena. O tome M. Hećimović-Seselja kaže: *Istočno od Ivčević Kose prostire se kraj, koji narod naziva "na Kosi". Ovamo pripadaju Lulići, Bašića Poljana (Rukavine) i Markovići-Madžari* (Hećimović-Seselja 1985:5).

kraju. Mogu se pratiti razvojne faze u životu ove zadrugne obitelji, koje su se mijenjale i prilagođavale civilizacijskim tekovinama 20. stoljeća. U suvremenom svijetu vrlo je rijedak primjer opstanka takvoga načina života. Članovi zadruge Rukavina-Jauci prošli su dovoljno poticaja da nastave živjeti prema tradicijskom ustrojstvu i u vremenu neprimjerenom takvome načinu života. To je bilo moguće u prvom redu zbog toga što su uspjeli izbjeći zamke i iskušenja koje donose tekovine civilizacije, koje nerijetko narušavaju međuljudske odnose. Članovi njihove zadrugne obitelji ostali su složni, što je glavni preduvjet za zajednički život više ljudi povezanih srodničkim i bračnim vezama pod jednim krovom, zajedničko gospodarenje i korištenje svih zadrugnih dobara stečenih zajednički ostvarenim prihodom.

Pokušat ću, dakle, dati prikaz obiteljskog i gospodarskog života, zasnovanog na tradicijskim načelima i usklađenog s uvjetima novoga doba. Članovi obitelji Rukavina povezali su sadašnjost i prošlost, uskladili različite sustave vrijednosti, uzeli ono što im se činilo najboljim i od jednog i od drugog sustava, spojili naizgled nespojivo, i na toj osnovi uspješno organizirali svoj obiteljski i gospodarski život.

Posljednji naraštaji zadrugne obitelji Rukavina-Jauci ne poznaju poseban naziv za takav oblik života. Stari nadimak Jauci, koji je zadržan do danas, značajan je radi raspoznavanja od ostalih obitelji s istim prezimenom, premda ne znaju kako je njihova obitelj dobila upravo taj nadimak.

Zadruge čine majka Roža i njezina dva sina, Joso i Marko, te njihove žene, Jelka i Ana. Josin i Jelkin sin Nikola živio je s njima do svoje ženidbe. U vrijeme ispitivanja boravio je u Njemačkoj na privremenom radu i započeo je gradnju kuće u Gospiću. Njihov drugi sin Mile tada je bio na odsluženju vojnog roka, a prije toga je izučio zanat. Markova kći Ruža udala se i otišla iz zadruge, dok je u zajednici u to vrijeme još



← ušla u zadrugu
→ izašli iz zadruge

Prilog 1. Rodoslovlje zadruge Rukavina-Jauci (sastavila M. Černelić)

bila mlađa kći Manda, koja se u međuvremenu udala i napustila zadrugu. Joso i Marko su 1968. godine otišli na privremeni rad u Zapadnu Njemačku. Joso se vratio ubrzo, a Marko 1979. godine. Osim što se zatim bavio poljoprivredom, Marko je radio i kao kućni majstor u gimnaziji u Gospiću, što mu je bilo stalno radno mjesto. Joso se osim poljodjelstvom bavio i različitim drugim poslovima kako bi nešto dodatno zaradio, te je uz to u najam drugima obrađivao zemljište svojim traktorom. Prije nego što su se zaputili na rad u Njemačku, uz svoje poljodjelske poslove na vlastitom imanju, izvlačili su trupce i balvane u šumi, minirali kamen i prodavali ga.

Obitelj Rukavina nije starosjedilačka u Smiljanskom Polju. Nekada su živjeli u okolici Perušića, na Kosi, 7 km od Perušića. U Smiljansko Polje doselili su se 1956. godine. Po sjećanju Rože Rukavine njezin muž Mile živio je ranije u zajednici s ocem Markom i bratom Perom, kao i sa stričevićima Milom i Nikolom, ali Roža nije znala opisati kada se je ta zadruga razvrgla. Naime, stričevići Mile i Nikola otišli su u Kanadu, Mile se vratio i odselio u Beograd, ali se sve to odigralo prije nego je Roža došla u kuću Rukavina 1929. godine. Tada je u zajednici zatekla braću Milu i Peru.² Ubrzo je njezin *diver* Pero otišao u Kanadu za poslom, a za njim i Mile u Argentinu, samo godinu dana nakon ženidbe s Rožom. Tada je već bio rođen njihov sin Joso, a Marko je bio na putu. Perina žena Marija je kao starija postala nakratko gazdarica, jer se ubrzo, 1931. godine, zadruga podijelila. Mile se iz Argentine nije vratio, a nije ni dolazio u posjet. Međutim, povremeno se javljao i slao novac. Tako je unucima poslao vjenčani dar. Njegovi unuci Nikola i Ruža imali su zajedničko vjenčanje, pa su unuka Ruža i snaha Katica dobile od njega vjenčanu opremu.³ Kada su se s Kose doselili u Smiljansko Polje, živjeli su u staroj kući do 1970. godine. (sl. 6)



Sl. 6. Stara zadružna kuća obitelji Rukavina-Jauci (snimljeno 1981. godine)

² Stoga je bilo moguće prikazati rodoslovlje samo dviju grana ove zadruge. Potpunije rodoslovlje, koje bi seza-
lo u dublju obiteljsku povijest, moglo bi se načiniti na temelju uvida u crkvene matične knjige. To bi bio
dodatni posao koji u međuvremenu nije bilo moguće realizirati jer projekt više ne postoji. Stoga prilažem
samo ovako krnje rodoslovlje, sačinjeno prema kazivanju Rože Rukavine, dakle nakon 1929. godine.

³ Nakon diobe Mile je ipak posjetio svoju davno napuštenu obitelj, prvi puta nakon više od 60 godina.
Pojednosti njegova života u Argentini nisu poznate, no i unatoč izbjavanju za vrijeme gotovo cijelog
bračnog života s Rožom, formalno je ostao u bračnoj zajednici.

Otada žive u novosagrađenoj kući, u kojoj su i danas nakon diobe Joso i Jela i udovica Ana, odvojeno svaki u svojem dijelu kuće, budući da su im djeca nakon ženidbe, odnosno udaje, napustila obiteljski dom. Na taj način zapravo se unaprijed znalo da će zadruga trajati do trenutka kada se braća Mile i Marko odluče odijeliti ili do smrti jednoga od njih (što se i dogodilo), budući da Josini sinovi nisu namjeravali nastaviti zajednički život nakon što se ožene. Markova grana nije ni imala izgleda za nastavak zadružnog života jer je on bio bez muškog potomstva.

2.3.2. Zadružna imovina

Rukavine su u vrijeme ispitivanja imali približno 27 – 28 jutara zemlje. Roža o tome nije vodila brigu, niti je znala kakve sve vrste zemljišta posjeduju.⁴ Kada su otišli s Kose, prodali su zemlju, sve osim šume. Roža također nije znala koliko su zemlje tamo posjedovali, ali je svakako bilo manje nego što su stekli u Smiljanskom Polju. Ovdje su zemlju postupno kupovali. Imaju oranice, pašnjake, livade i šume, najviše pašnjaka i oranica, manje livada i nešto drveća po živicama. Zemlja je ovdje neplodna i kamenita, trebalo ju je očistiti od kamena da bi se mogla obrađivati.

U zadruzi Rukavina-Jauci može se pratiti raspored kuće i kućišta u tri razvojne faze. One ujedno odražavaju promjene u načinu zadružnog obiteljskog života. Prva je bila kuća na Kosi iz vremena zajednice rođene braće Mile i Pere, u kojoj su živjeli svi zajedno i nakon diobe 1931. godine bez muških članova (koji su bili na radu u Kanadi i Argentini), sve dok se Roža s djecom 1956. godine nije odselila u Smiljansko Polje.

U staroj kući na Kosi svi su boravili u jednoj prostoriji. U sredini sobe bilo je ognjište. Ta se prostorija nazivala *prva kuća* ili *ugljenica*. Ognjište je bilo četvrtasto zidano, s *komoštrom* ili *verugama*. S ognjišta je dim odlazio u *viđelice* ili *badže*, otvor na stropu koji se zatvarao kad je padala kiša. Kuća je bila pokrivena *šimlom*. Imala je kameni temelj, a zidove od brvana i drvenih greda. U prizemlju je bila *štala za blago*. U kuću se ulazilo *skalama* (stubama) na *balaturu* (trijem). U dnu *balature* bio je zahod. U sklopu kuće bio je *ajatić*, spremište za grablje, vile, drljače, plugove. Uz kuću su bili *vajati*, sobe za goste, u kojima je inače u škrinjama i ormarima bila pohranjena roba. Nakon što se ognjište prestalo upotrebljavati, kuhalo se na limenom *šparketu* zvanom *koza*. Osim kuće, kao jedini gospodarski objekti bile su još *pojata* za ovce i *kukuruzana*. To je prostor za sušenje kukuruza, a ima četiri stupa i opleten je ljeskovim prućem. *Pojata* je kao i kuća imala kameni temelj te okosnicu od brvana i greda.

Po doseljenju u Smiljansko Polje Rožina je obitelj najprije živjela u staroj kući, koja je bila iste građe kao i kuća u kojoj su živjeli na Kosi, s tom razlikom što su ovdje već imali odvojene sobe i poseban prostor za kuhanje. Nije više bilo ognjišta te se kuhalo na *šparket*. Oko kuće je bio plot koji su zvali *lisa*, a koji se gradio od škarta što su ga pokupili na pilani.

⁴ O tome su brinuli njezini sinovi, koji u to vrijeme nisu bili nazočni te s njima nisam bila u mogućnosti razgovarati.



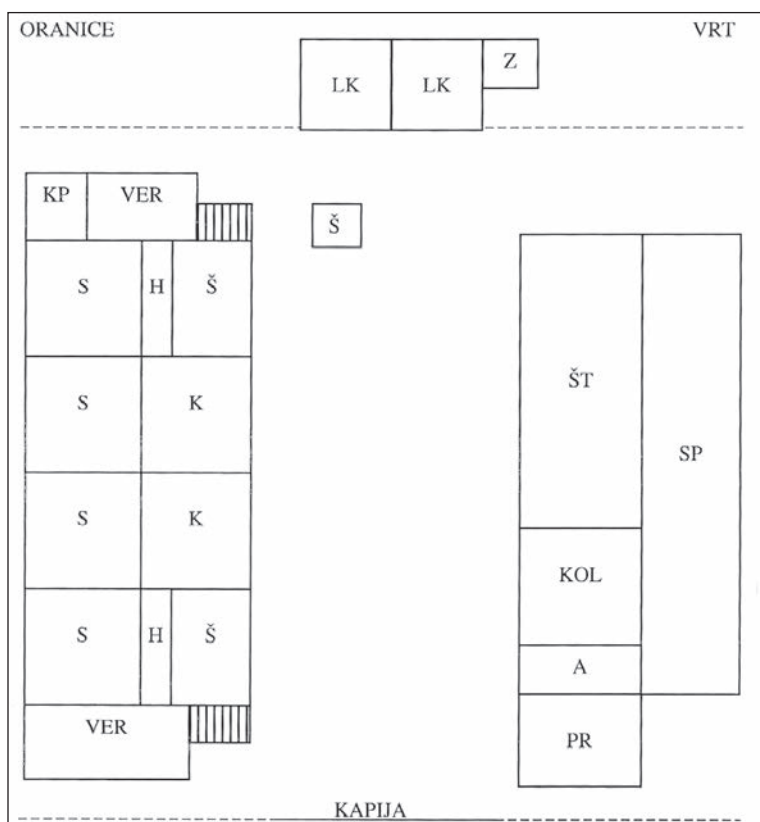
Sl. 7. Nova kuća zadružne obitelji Rukavina-Jauci (snimljeno 1981. godine)

Nova kuća sagrađena je 1970. godine suvremenim građevnim materijalom. Temelji su od kamena, a gornji dio je zidan. *Kujna* i *štala* zidane su od betonskih blokova. Kućište posljednje zadružne grane obitelji Rukavina-Jauci sastoji se od kuće, *litnje kujne*, višenamjenskoga gospodarskog objekta *štale* i od *šterne* (bunara).

Lijevo od ulazne kapije nalazi se velika kuća koja je građena kao dvojni stambeni objekt, tako da u slučaju diobe oba sina s obiteljima imaju gotove kuće. Ukupno ima četiri sobe, dvije *kujne* i dva ulaza s *verandama* na obama krajevima kuće. Kuća je građena tako da zapravo ima dva posebna stana s posebnim ulazima te s jednakim rasporedom stambenih prostorija. (sl. 7)

Nasuprot kući, desno od kapije, nalazi se višenamjenska prostorija koju jednim imenom zovu *štala*, premda se sastoji od više prostorija različite namjene. U sklopu *štale* još su i sljedeće prostorije: *prašćak* (svinjac), *ambar*, koji je zapravo u sklopu *kolnice* za odlaganje kola.

Do *kolnice* je *štala* za *blago* s pregrađenim odjeljcima za različitu stoku. Iznad čitave *štale* se na tavanu drži slama. Iza *štale* nalazi se prostorija za spremanje traktora i ostaloga poljodjelskog alata. *Prašćak* čini dio gospodarskog kompleksa, ali je, za razliku od ostalih prostorija, sagrađen od drvenih greda i zapravo se nastavlja na zid *kolnice* s *ambarom*. Nasuprot ulaznoj kapiji, ispred dvorišnog prostora koji odvaja kuću i *štalu*, nalazi se *litnja kujna*, koja se sastoji od dviju prostorija – u jednoj se kuha, a u drugoj boravi i jede. Uz stražnji dio zida *litnje kujne*, s desne strane prema *vrtlu*, nalazi se *zahod*. U vrijeme ispitivanja u dijelu *verande* s unutarnje strane dvorišta započela je gradnja kupaonice. Ispred *kujne* se s lijeve strane nalazi betonska *šterna*. Iza *kujne* je s desne strane *vrt*, a nešto dalje s njezine lijeve strane počinju oranice. Povrće se uzgajalo u ograničenim količinama jer zemljište nije pogodno za uzgoj povrća.



VER - veranda; S - soba; H - hodnik; Š - špajza; K - kujna; KP - kupaona u gradnji;
 LK - litnja kujna; Z - zahod; Š - šterna; ŠT - štala; KOL - kolnica; A - ambar; P - praščak;
 SP - spremište za kola - traktore

Prilog 2. Tlocrt nove zadružne kuće zadruge Rukavina-Jauci, Smiljansko Polje (izradila M. Černelić)

Otkad pamte, ložilo se na drva. U staroj kući prostorije su se osvijetljavale *petrolejkama* i *žmirama*.⁵

Od stoke su u najstarijoj kući držali jednoga konja, pet goveda, u *pojati* 5 – 6 koza i 10 ovaca, jednu krmaču, pa su imali prasaca koliko se okotilo. U vrijeme ispitivanja imali su 4 krave, 3 junice, 20 ovaca i 4 prasca. Kokoši su držali na tavanu kuće. Imale su *škale* uz koje su se popele. Na tavanu su bili i *ambari*, pregrade za pojedine vrste žitarica. Tu se držalo i sušeno meso koje se prethodno dimilo iznad ognjišta.

Imali su dva pluga, drvene *branje* i drljače te kola. Nakon što su izgradili novu kuću, nabavili su traktore, a postupno i druge suvremene mehanizirane sprave za obradu zemljišta. Na starom kućištu imali su jedan zadružni tkalački stan zvan *tara*, a svaka je snaha imala svoju *prešlicu*. Posjedovali su i sav ostali pribor potreban za tekstilno rukotvorstvo.

⁵ To su bile improvizirane svjetiljke: u bočicu od tinte uvukao bi se pamučni fitilj zvan *stinj*, koji je gorio pomoću masti, a učvrstio se tako da se provukao kroz lim.

2.3.3. Zasebno zadružno vlasništvo

Zasebnog vlasništva u zadrugi Rukavina nije bilo. Sve što je žena udajom donijela u zadrugu, postalo bi zadružno vlasništvo, pa ako bi se kasnije možda i udala iz zadruge, njezina bi *prćija* i dalje ostala u vlasništvu zadruge. Osim što se sastojala od predmeta za osobnu upotrebu i za potrebe uže obitelji, *prćijom* se smatrala i zemlja, krava, ovce i novac, a posebno su dobrodošli dolari. Djevojke koje nisu imale dolare, teško su se mogle udati. Jedini oblik privatnog vlasništva bila je *prešlica*. Svaka je žena imala svoju *prešlicu*. Od vremena odlaska braće na privremeni rad u Njemačku već je bilo drukčije. Dio zarađenog novca njihove su žene ostavljale za potrebe vlastite uže obitelji. Prihod koji su stjecali zajedničkim radom na zemlji postajao je dijelom zajedničke imovine. Novac koji je svaki brat zaradio radeći izvan kuće bio je osobno vlasništvo svake uže obitelji unutar zadruge i taj su novac mogli trošiti prema želji i potrebi, nevezano uz zajednicu. Na taj je način svaka uža obitelj unutar zadruge postupno počela stvarati svoje zasebno vlasništvo.

2.3.4. Gospodarenje

Na Kosi su stoku gonili u Krš, mjesto na kojemu su bili pašnjaci, a čuvala su je djeca i starci. I u Smiljanskom Polju se *blago* gonilo na pašnjake, a brigu su također vodili starci i djeca. Mlijeko i mliječni proizvodi ranije se nisu prodavali. Pravio se sir i cijedila *basa*.⁶ U vrijeme ispitivanja Roža je svako jutro na biciklu nosila mlijeko i prodavala ga po kućama u Gospiću. Nekada se prerađivala vuna, tkalo se i plelo, a prerađivali su se i kudjelja i lan. Svi su se ti poslovi zajednički obavljali prema potrebi.

Svinje su uzgajali samo za vlastite potrebe. Nisu mogli držati više prasaca jer nije bilo dovoljno hrane za *blago*. Pod *blago* se stavljao *sušanj* iz *grumila* (lišće iz šume), steralo se po zemlji oko štale. Oko tog prostora opleo se plot i tu se stvaralo gnojivo. Bilo je pod krovom da ne pokisne. *Sušanj* se nosio u *koševima*.

Pčelarstvom, lovom i ribolovom se nisu bavili.

Od žitarica su na Kosi uzgajali najviše raž i proso, a uz njih još i zob, ječam, pšenicu, kukuruz i *suražicu* (kukuruz u kombinaciji s raži). Zemlja se ostavljala i 5 – 6 godina da se odmori. Livade su se izmjenjivale s oranicama. U vrijeme ispitivanja najviše su se uzgajali zob i pšenica, a od ostalih žitarica više se nisu uzgajali ječam i proso.

Žito se u prošlosti vršilo konjima pomoću *stožera*, drvenoga klina, na *guvnu*. Konj je bio privezan za *stožer* i kretao se u krug. Tako se radilo do sredine šezdesetih godina, sve dok nisu kupili kombajn. Otkada su kupili traktor, prestali su držati konje, no sve do sedamdesetih godina orali su željeznim plugovima, a još ranije, dok su živjeli na

⁶ *Basa* je procijedeno ovčje kiselo mlijeko. Pripremala se na sljedeći način: *surutka*, slano mlijeko, iscijedi se u jednu posudu, zakuha se i ostavi dulje vrijeme u *kraju*, kako ovdje kažu, da *tišti*. Sutradan se lijeva u drvenu ili zemljanu posudu. Svaki se dan, dok se posuda ne napuni, dodaje nova količina. Svaki put se doda i malo soli.

Kosi, drvenim. Žito se vijalo lopatom kada je bilo vjetra. Kasnije su u tu svrhu koristili sprave na ručni pogon, zvane *vijalice*.

Ranije se žito mljelo na rijeci Liki ili na potoku na vodenim mlinovima, sve dok se nisu pojavili mlinovi u gradu, zvani *vatrenka*. Bio je jedan mlin za čitavo selo. Kada su uvedene *vatrenke*, žito se za prasce i dalje mljelo na vodenici, a za kruh u *vatrenkama*. U vrijeme kada su se Rukavine doselile u Smiljansko Polje, žito se već isključivo mljelo u gradu. Od 1979. godine Rukavine imaju vlastiti električni mlin. Žitarice se nikada nisu prodavale jer količina koju su sami proizvođili nije bila dostatna ni za njihove potrebe. Tako su katkada za vreću brašna davali *blago*. I u novije su vrijeme, jer se nije proizvođilo dovoljno žitarica, uz brašno vlastite proizvođnje morali kupovati još brašna, a nastojali su stvoriti i nešto zaliha.

U ranijem razdoblju zadružnog života više su se uzgajale voćke. Najviše je bilo šljiva i jabuka. U osamdesetim godinama uzgajali su samo šljive. Povrće se uzgajalo samo za vlastite potrebe u *vrtlu* iza kuće. Ranije su se iza kuće u *dolu* sadili samo kupus, krumpir i grah.

Stariji Rožin sin bio je zadužen za trgovinu. Prihod se u zadruzi ostvarivao prodajom stoke, jaganjaca i volova, koje su uzgajali samo radi prodaje jer se oralo konjima. Stoka se najviše davala u zamjenu za žitarice. Kupovali su sol, šećer, kavu, duhan, odjeću i obuću. I u osamdesetim se godinama stoka koristila tek dijelom za potrebe prehrane, a najviše se prodavala. Počelo se prodavati i mlijeko, što se nekada nije prakticiralo. Svi su se ostali artikli u kasnijem razdoblju počeli kupovati, pa se stočarska proizvođnja sve više usmjeravala prema prodaji.

Kao i u prošlim vremenima, i u novije su vrijeme žene po potrebi išle jedna drugoj u *zamjenu*. Poljodjelski poslovi uvijek su se zajednički obavljali, ljudi su jedni drugima pomagali.

Zadruga je snosila sve zajedničke troškove i podmirivala potrebe svih svojih članova i ranije i u novije vrijeme, sve dok su bili na okupu. Troškovi vezani uz odlazak na svadbu, uz sklapanje kumstva, porod, sklapanje braka, sprovod, podmirivali su se iz zadružnih prihoda sve do diobe. Ranije su se sami liječili, a kasnije je zadruga snosila troškove liječenja i školovanja. Iz zadružnih sredstava kupovala se odjeća i obuća, kao i svi potrebni prehrambeni artikli.

Prihodi od poljodjelstva također su bili zajednički, a novcem je raspolagala i raspoređivala njegovu potrošnju *gazdarica* u dogovoru s najstarijim sinom. U vrijeme dok su radili u Zapadnoj Njemačkoj, svaki je sin svojoj ženi slao novac. One su određenu svotu novca odvajale i davale svekrvi, a dio su ostavile za vlastite potrebe. Dok su svi bili u kući i radili na zemlji, prihod koji su tim radom stekli postajao je dijelom zajedničke imovine, dok je od zarade koja je dolazila sa strane svaka uža obitelj unutar zadruge započela stvarati svoje zasebno vlasništvo.

2.3.5. Život u zadruzi

U zadruzi Rukavina-Jauci žene su preuzimale rukovođenje jer su muškarci odlazili u svijet u potrazi za poslom i zaradom. Kako je već spomenuto, Rožin muž Mile još je

1930. godine otišao u Argentinu, a nešto prije njega i brat Pero u Kanadu, tako da su u kući ostale samo njihove žene s djecom. Tada je, jer je bila starija, *gospodarica* ili *gazdarica* postala Marija, Perina žena. Međutim, žene se nisu dobro slagale, pa su se njihove obitelji ubrzo odijelile, premda su i dalje zajedno živjeli na istome mjestu. Nakon diobe Roža je postala *gospodarica* u svojoj obitelji, upravljala je i o svemu sama vodila brigu, sve dok joj nije odrastao stariji sin koji je preuzeo upravljanje zadrugom. On je vodio brigu o imovini, o poslovima s vlastima, trgovini i općenito o svim poslovima izvan zadruge. Majka je i dalje bila *gazdarica*. Nju se kao i ranije i dalje sve pitalo i o svemu se s njom dogovaralo.

Dužnost je *gazdarice* bila da kuha i nosi jelo ostalima u polje u vrijeme sezonskih poslova. Obavljala je i sve druge kućanske poslove, a snahe su radile u polju. Hrana se u polje nosila u košari na glavi. Ako polje nije bilo daleko, vraćali su se kući na ručak. U vrijeme ispitivanja jedini je Rožin posao bilo raznošenje mlijeka. Nije više bila obvezna bilo što drugo raditi. Po želji je mogla sudjelovati u nekim kućanskim poslovima. Dužnost kuhanja preuzele su snahe, a o rasporedu kuhanja i o jelovniku su se one dvije međusobno dogovarale. Reduša nije bilo ni ranije, oduvijek su se poslovi raspoređivali po dogovoru, i ženski i muški. Bilo je uobičajeno da se navečer dogovara što će se sutradan raditi. Rublje se oduvijek zajednički pralo, u čemu su se također po dogovoru izmjenjivale snahe. Na Kosi je Marija kao *gazdarica* kuhala, kupila jaja, pekla kruh, pravila sir, a Roža i Ana, sestra njezina muža, radile su u polju. Briga oko *blaga* muški je posao, ali budući da su oni često bili odsutni, najviše su žene preuzimale brigu da namire *blago*. Inače su oni obavljali svoj dio posla. Snahe su muzle krave navečer i ujutro, a Roža je odnosila mlijeko u grad na prodaju. Unuka Manda najviše je, kada nije bila u školi, bila uz *blago*. Inače bi *blago* pričuvala netko drugi, tko u tom trenutku ne bi imao nekog drugog posla.

Ljeti, u vrijeme poljskih poslova, ustajanje je bilo u 4 sata. Kada nije bila sezona poslova, prve su ustajale snahe da pomuzu krave. *Gazdarica* je ostajala kod kuće, obavljala svoj dio posla oko prodaje mlijeka. Zimi su dosta često kasnije ustajali. Ljeti se na spavanje odlazilo rano, a zimi kasnije. Za *ručak* (doručak) se najčešće jelo *kruv*, *vareniku*, *palentu*, sir, a u novije vrijeme hrana je bila raznolikija. Osim spomenutoga jelo se i meso, najviše sušeno. Za *užinu* (ručak) najčešće su na jelovniku bili grah, zelje, *tisto*, a u ranijem razdoblju manje mesa nego u novije doba. Ranije su klali po 2 prasca, a u osamdesetim godinama 4 – 5. Večera je bila slična *ručku*, katkada su se jela i jaja. U novije vrijeme kuhale su se i *užina* i večera.

U osamdesetim godinama nije više bilo određeno gdje će tko sjediti za stolom. Svi su sjedili zajedno, uključujući i djecu, dok su ranije djeca sjedila zasebno po podu oko male *stoličice*. Prema ranijem združnom ustrojstvu je *gazda* ili *gospodar* dijelio kruh i meso i nije bilo prigovora. Za Rožina gospodarenja svatko je mogao uzeti hrane koliko je želio. U vrijeme Rožina dolaska u obitelj Rukavina jelo se iz zajedničke zemljane zdjele, a još ranije iz drvene *kopane* posude.

U crkvu na misu odlazili su muškarci, a žene su obično ostajale u kući radi obavljanja kućanskih poslova. Oko 3 sata poslije podne mogle su otići u kapelicu da se pomole. Inače su se svi ukućani pomolili za stolom prije jela.

Odnosi među članovima zadruge bili su različiti u različitim razdobljima. U vrijeme dok je Marija bila *gazdarica*, nisu se dobro slagali. Milina i Perina sestra Ana se nakon diobe priklonila Rožinoj strani. U novoj zadržnoj obitelji svi se međusobno dobro slažu, što je glavni razlog da se takav oblik obiteljske zajednice održao tako dugo.

Bez dozvole domaćina ili domaćice nije se nikamo izlazilo. Za sve se moralo pitati *gazdaricu*. U njihovoj obitelji nije bilo domazeta. Udovica bi, ako bi ostala u kući, imala ista prava kao i ostali članovi zadruge. Ako bi se preudala, gubila bi ta prava, jedino bi njezino dijete (ili djeca) ostajalo u zajednici i dobilo nasljedni dio svojega oca.

2.3.6. Dioba zadruge

Markova zadruge na Kosi podijelila se 1931. godine. Njegovi sinovi Mile i Pero otišli su u svijet za zaradom, a gazdarica je postala Perina žena Marija. Razlog za diobu ove zadruge bila je nesloga, a prema Rožinom kazivanju i nepravda *gazdarice*.

Zemlja je u diobi s Perom 1931. godine podijeljena napola, a na isti je način odijeljena i stoka. Sve se dijelilo na jednake dijelove, dakle, po lozama, uz dva svjedoka iz sela. Kuća nije bila podijeljena te su i dalje svi ostali živjeti na istome mjestu, samo što je svaka obitelj sama vodila svoje kućanstvo i gospodarstvo. Plugom i konjima, kolima, drljačom i *branjom* služili su se svi po potrebi. Kad se je Rožina grana odselila u Smiljansko Polje, oruđe su podijelili, pa su jedni dobili plug, drugi drljaču i svatko po jedna kola. Svoj su dio zemlje prodali, kupili kuću u Smiljanskom Polju i postupno kupovali zemlju. Nova kuća, koju su izgradili 1970. godine, sagrađena je na način da u slučaju diobe svaki brat sa svojom obitelji ima svoj stan te da tako i dalje ostanu na istome kućištu i nakon diobe. U vrijeme ispitivanja, 1981. godine, zadrugari nisu imali namjeru da se odijele jer su se dobro slagali. Ipak, Rožini unuci već su si gradili kuću na drugom mjestu, što je već tada zapravo značilo da je postojeća grana svakako posljednja koja živi zadržnim načinom života.

Zadržna obitelj Rukavina-Jauci dogovorila se o podjeli zadruge 1985. godine.⁷ Zemlju su imali na trima mjestima i dogovorno su je podijelili na jednake dijelove, a i stoku su također podijelili *napolak*. Strojevi su pripali Josi, koji je Marka isplatio tako da on sam sebi kupi strojeve za svoje potrebe. Brigu o majci preuzeo je mlađi brat Marko, bez obveze starijega brata da mu pomaže. Godine 1990. umire Marko. Interno obavljena dioba zadruge još uvijek nije sudski provedena. To će se učiniti nakon majčine smrti na ostavinskoj raspravi.⁸ Markovoj udovici pripao je mužev dio

⁷ U međuvremenu sam posredstvom svojega rođaka Martina Nagliča Strike iz Brušana saznala da se zadruge podijelila. On me je još u vrijeme ispitivanja, 1981. godine, upozorio na postojanje ove zadruge. Godine 1997. sudjelovala sam s grupom studenata u etnološkim istraživanjima u Pazarištima. Tom prigodom M. Naglič ponovno me je odvezao do Smiljanskog Polja (drugog načina dolaska u selo nema) da bih od članova obitelji Rukavina saznala kada je došlo do diobe i kako je ona provedena. U kući sam zatekla Rožu, koja se nije mogla sjetiti mojega ranijeg ispitivanja, a i pokušaj da od nje nešto saznam o diobi bio je uzaludan. Roža je bila pomalo senilna. To mi je kasnije potvrdila i njezina snaha Ana, koju sam pronašla u polju i od nje saznala pojedinosti o diobi.

⁸ Kasnije sam saznala da je Roža umrla 1997. godine, ubrzo nakon mojega ponovnog boravka u Smiljanskom Polju. Kasnije nisam bila u prilici saznati kako je provedena ostavinska rasprava.

imovine. Prvu godinu nakon muževe smrti *diver* Joso obrađivao je i njezin dio zemlje, a od 1991. godine brigu o tome preuzimaju njezini zetovi. Iako su interno podijeljeni, i dalje rade zajedno, odnosno pomažu jedni drugima po potrebi, ali sada svatko ubire prirod sa svojega dijela zemljišta. Premda će se zadruga ubrzo i formalno sudski podijeliti, njihov se način života nije bitno promijenio. Diobom su vjerojatno željeli za života raščistiti pitanje imovine, oko čega su se složno i bez poteškoća dogovorili. Noviji naraštaji ove obitelji izdvojili su se iz zadružne obitelji još za njezina trajanja, pa Roža, njezini sinovi i snahe vrlo vjerojatno nisu htjeli njima prepustiti brigu oko podjele imovine.

Možda su se i pridojavali mogućih poteškoća oko podjele imovine, budući da najmlađi naraštaji zadruge Rukavina-Jauci, premda potječu iz zadruge, kao odrasli ljudi više ne žive ovim načinom života i zasigurno ih ne prožima duh zajedništva kojim je bio obilježen život njihovih roditelja. Sloga je bila bitna karakteristika zadnje grane zadružne obitelji Rukavina-Jauci sve do njezine diobe. Zahvaljujući samo toj rijetko održivoj osobini u civilizacijskim uvjetima suvremenog svijeta, zadružni oblik života opstao je u ovom dijelu Like gotovo do kraja drugog tisućljeća. Kada su procijenili da su mladi naraštaji okrenuti drukčijem shvaćanju obiteljskog života, odabrali su pravi trenutak, koji su odgađali što je dulje moguće, da podijele imovinu složno i bez svađe, onako kako su proveli čitav svoj zajednički život. Zadruga Rukavina-Jauci lijep je primjer opstojnosti određenoga vrijednosnog sustava, koji su njihovi preci izgrađivali i usadili ga u svjetonazor svojih potomaka. Roža, njezini sinovi i snahe shvatili su da će prihvaćanjem takvoga obiteljskog ustrojstva u mukotrpnj svakodnevnoj borbi sa škrtom zemljom lakše i bolje živjeti. Tako organiziranim obiteljskim životom i radom pokazali su da se združenim snagama doista može uspješno gospodariti, skladno živjeti i potomcima osigurati pristojna egzistencija.

Premda su se novi naraštaji ove obitelji priklonili drukčijem načinu života, životno iskustvo njihovih roditelja može im dati poticaja da pozitivne vrijednosti tradicijskog naslijeđa svojih predaka njeguju i ugrade u svoje živote, bez obzira na promijenjene vanjske okolnosti i drukčije organiziran obiteljski život.

2.4. Dvije zadružne obitelji na području Krivoga Puta

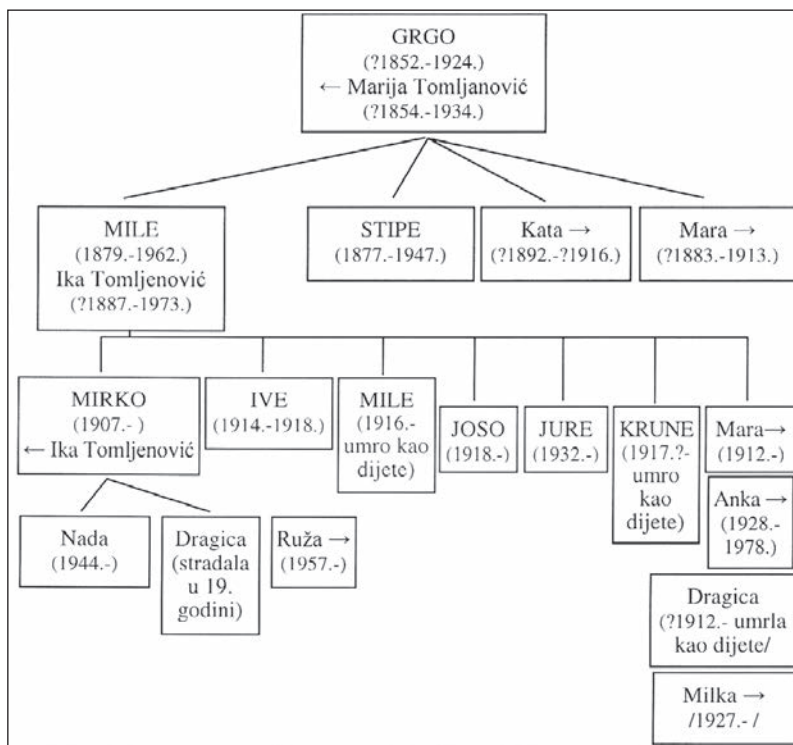
2.4.1. Uvod

Podaci koje sam 1981. godine prikupila o dvjema zadružnim obiteljima na području Krivoga Puta, u okviru istraživačkog projekta *Seljačke obiteljske zadruge* Odjeka za etnologiju Filozofskog fakulteta, vrlo su dragocjeni budući da je život primorskih Bunjevaca u obiteljskim zadrugama potpuna nepoznanica. Premda je već i u to vrijeme bilo poteškoća u pronalaženju kazivača koji bi o tome mogli dati podatke, ipak je bilo moguće nešto saznati o zadružnom životu među stanovništvom ovoga podneblja. Stoga sam se odlučila za usporedni prikaz dviju tom prigodom istraženih zadruga s područja Krivoga Puta: *Prpić-Grgajice* u selu Kosovoj Buljimi i *Tomljanović-Puljiz* u selu Podbilu. Iz spomenutih razloga prikupljeni podaci nisu uvijek potpuni. Osobito su manjkavi podaci o zadruzi *Tomljanović-Puljiz*, budući da kazivač Milan Tomljanović nije bio previše zainteresiran za razgovor, a njegova brata Franu nije bilo moguće ispitati jer je u vrijeme ispitivanja bio odsutan.

Zadruga Prpića iz Kosove Buljime nazivala se *vamilija Prpić-Grgajice*, dok su je sami zadrugari među sobom zvali *naša vamilija*. Nadimak Grgajice potječe od imena pradjeda kazivača koji se zvao Grgo. Svaka obitelj imala je svoj nadimak jer je u selu bilo čak osam obitelji Prpića, a četiri kuće bile su u bliskome srodstvu. *Vamilija Prpić-Grgajice* nije klasičan primjer zadruge, kao što ih već odavno u ovome kraju nema. Potomak zadruge Mirko Prpić je u vrijeme ispitivanja živio u Senju.¹ Njegovo pamćenje seže do pradjeda Grge, kojega pamti samo po tome što je za 20 litara ječma kupio 20 *kosaca* zemlje (8 – 9 jutara), livada i oranica. Imao je samo jednoga sina, Grgu, jer je umro mlad, u četrdesetoj godini života. Majka mu se preudala u susjedno selo Vratarušu i po njoj ima dva brata s kojima nije živio u zajednici. Grgo je imao 4 – 5 godina kad mu je umro otac i živio je sa stricem Ilijom koji ga je odgojio u svojoj zadruzi. Ilija je živio u zajednici sa svojim bratom. Nakon ženidbe Grgo se odvojio od njih i sagradio kuću za sebe i svoju ženu. Imao je šesnaestoro djece, od kojih je samo četvero ostalo na životu, dva sina, Mile i Stipe, i dvije kćeri, Kata i Mara. Ostalu djecu Mirko ne pamti jer su ubrzo nakon rođenja umrla. Mile, Grgin sin i otac kazivača Mirka i Jose Prpića, i njegov brat Stipe osnovali su svoju *vamiliju* nakon očeve smrti. Dok je još Grgo bio živ, Mile je dosta putovao za zaradom. Za vrijeme Prvoga svjetskog rata od 1914. do 1918. godine bio je u Rusiji u zarobljeništvu. Nakon 1918. godine opet je išao na front i bio u zarobljeništvu u Italiji i Francuskoj. Zatim je od 1924. do 1925. godine, tražeći

¹ Mirko Prpić bio je glavni kazivač, a u ispitivanju su sudjelovali još i njegova žena Ika i brat Joso.

posao, putovao po Srbiji, Crnoj Gori i drugdje po Kraljevini Jugoslaviji. Nakon očeve smrti više nije izbivao od kuće jer je preuzeo gospodarenje u *vamiliji*. Stipe je kao zidar stalno putovao po Jugoslaviji, a kući je dolazio kao gost po mjesec dana. Nije slao novac u kuću jer se nije smatrao članom zadruge. Počeo je putovati vrlo mlad i nije se ženio. U zadružnoj kući imao je svoju sobu u kojoj je, kad je bio odsutan, što je i bilo najčešće, spavao njegov brat Mile sa ženom. Mirko je također već s 12 godina krenuo trbuhom za kruhom. Najprije je bio u Našicama, gdje je kuhao za brigadu 6 mjeseci. Ponovno je krenuo s 18 godina, najprije po Srbiji kao naučnik kod zidara 1 – 2 godine, potom po Crnoj Gori dvije godine i po Sloveniji 4 – 5 godina. Prije nego što je postao zidar, Mirko je u Senju izučio stolarski zanat. Time se bavio u kratkim intervalima kad je boravio kod kuće. Prvio je mrtvačke škrinje i djevojačke ormare od javorovine i ljeskovine. Povremeno bi s putovanja dolazio kući na mjesec-dva. Godine 1937. došao je iz Slovenije i *stavio si žrvanj za vrat* (oženio se). Ponovno je otišao za Sloveniju, a zatim i u Njemačku, gdje ga je zatekao rat. Vratio se kući 1944. godine i nakon toga je do diobe ponovno zbog posla putovao po Srbiji i Bosni. Njegov brat Joso počeo je putovati u potrazi za poslom sa 16 godina. Bio je u Srbiji i u Njemačkoj. Do diobe je došlo 1947. godine, godinu dana prije nego se Joso oženio. Svi su zajedno živjeli u jednoj kući u dvjema sobama, dok su inače u selu u velikim *vamilijama* svi živjeli u jednoj sobi.

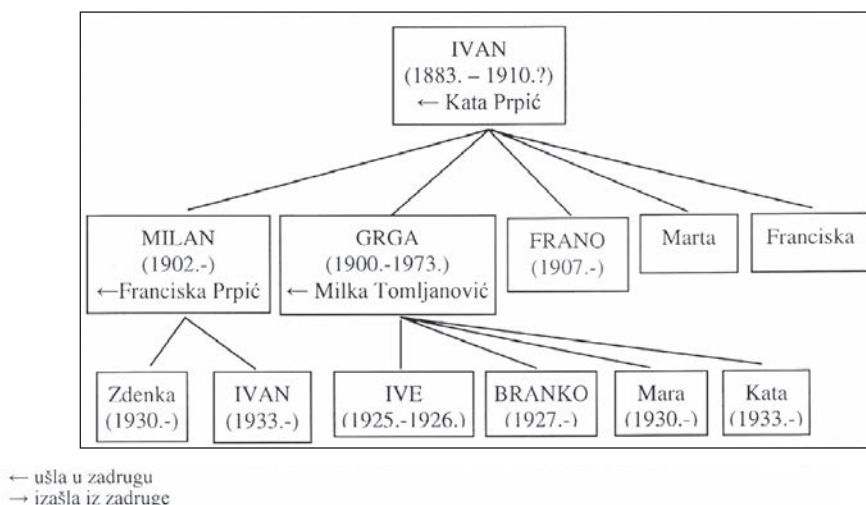


← ušla u zadrugu
→ izašla iz zadruge

Prilog 3. Rodoslovlje zadruge Prpić-Grgajice (sastavila M. Černelić)

Budući da se zadruga sastojala samo od živućih roditelja i jednog oženjenog brata kroz dva naraštaja, ne bismo je zapravo niti mogli smatrati zadrugom u pravom značenju te riječi. Mogli bismo je označiti krnjom zadrugom, budući da nije zadovoljavala sve kriterije koji jednu obitelj čine zadružnom, premda su je zadnji potomci zadruge takvom smatrali. Težak život očito je zahtijevao da muški članovi obitelji putuju u potrazi za poslom, pa je tako, primjerice, Mirkov stric Stipe zbog čestog izbivanja bio oslobođen obveza prema zadrugi.

Zadruga Tomljanovića u selu Podbilo iz zaseoka Tomići nazivala se zadruga ili *vamilija Tomljanović-Puljiz(ova)*.² Puljiz je nadimak obitelji, budući da je to prezime u selu vrlo često. Za obitelj Puljizovih govorilo se da su ovamo došli iz Karlobaga, ali se više ne zna kada je to bilo. Ivan Tomljanović nije živio u zadrugi sa svojom braćom budući da su se ona školovala i raselila. Živio je sam sa svojom ženom i sinovima Grgom, Milanom i Franom. Ivan je umro u 27. godini života, a sinovi Grga i Milan ostali su u zajednici s majkom i nakon ženidbe. Frano nije bio oženjen dok je trajala zadruga. Odijelili su se 1936. godine. Milan se uz poljodjelstvo bavio i zidarskim i šumarskim poslovima, radio je na izgradnji cesta i tunela. Znao je izbivati po 2 – 3 mjeseca, ponekad i po 2 – 3 godine. Putovao je po Hrvatskoj i Srbiji.



Prilog 4. Rodoslovje zadruge Tomljanović-Puljiz (sastavila M. Černelić)

2.4.2. Zadružna imovina

Obje obitelji posjedovale su zemlju koju su naslijedile od svojih pradjedova, budući da se zemlja nije kupovala. Zadruga *Prpić-Grgajice* imala je 20 jutara zemlje.³ Najviše

² Selo Podbilo sastoji se od 7 zaselaka: Cupići, Tomići, Panjići, Žuljevići, Marketići, Plemići, Šolići i Matići.

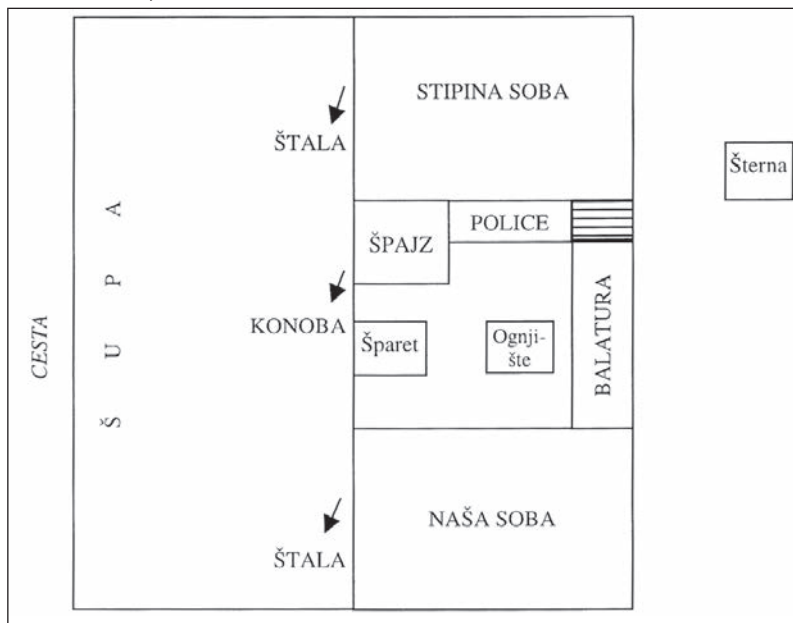
³ Kazivač Milan Tomljanović tvrdio je da ne zna koliko je zemlje njegova zadruga posjedovala, no najvjerojatnije to nije želio reći.

je bilo pašnjaka (*pašanica, pašinac*) i livada (*košanica*), oranica, nešto ledine i šume. Vode nisu imali, osim na dvama mjestima lokve s vodom zvane *Liskovac* i *Grebenjača* (Kosova Buljima), te *Danilovac* i *Dražica* (Podbilo). Nazivi pojedinih parcela livada i oranica zadruge Prpić su sljedeći: *Buljik, Šimunova njiva, Latica, Prisdanjak, Buljmice, Zapadak, Bradva, Ograda, Livada, Jaruga, Dolac, Pleća, Poležina* i dr., a zadruge Tomljanovića: *Duboki dolac, Rubanuša, Greben, Šabovac, Čimarova draga, Laćevac, Krč, Ruglo, Paljevina, Draga, Zaglavica, Pekuša, Vršale, Alino bilo, Podastan, Šelimbaša, Paljenik* i dr.

2.4.3. Kuća i kućište zadruge Prpić-Grgajice

Zadružna kuća Prpića u Kosovoj Buljimi bila je u vrijeme ispitivanja srušena. I nakon diobe članovi zadruge ostali su u njoj živjeti 2 – 3 godine i za to vrijeme svaka je obitelj izgradila sebi nove kuće. Rekonstrukcija kućišta napravljena je prema sjećanju Mirka Prpića. Okućnica se sastojala samo od kuće i *šterne* (bunara). Kuća je bila zidana od kamena na kat, krov pokriven *šimlom*, tankim širokim daskama. Stepenicama se uspinjalo na *balaturu*, ulazni trijem u kuću. U gornjem se dijelu kuće u sredini nalazila *kuhinja* te dvije sobe sa svake strane. Inače su u selu sve *velike vamilije* imale samo jednu zajedničku sobu za sve članove. Cijelom dužinom sobe prema cesti prostirala se *šupa*, otvorena, na četiri stupa, natkrita krovom od *šimle*. To je bilo spremište za kola i poljske alate. Ispod svake sobe bila je *štala*, a ispod kuhinje *konoba*, u koju se ulazilo stubama s *balature*. U jednom uglu kuhinje nalazio se *špajz*, posebna manja prostorija.

U kuhinji je do 1927. godine bilo ognjište. Sastojalo se od daske prosječene na sredini gdje se stavila zemlja. Iznad ognjišta visile su *komoštre* na drvenoj motki *hrljiki*. Na *komoštre* bi se objesio bakreni lonac zvan *kaštrola*, u kome se kuhalo. Na ognjištu



Prilog 5. Tlocrt kuće i kućišta zadruge Prpić-Grgajice (izradila M. Černelić)

su bile *tronoge*. Pod njih se stavljala žeravica i tako se kuhalo na samome ognjištu. *Kuhinja* je bila sagrađena na *štuk*, bez tavanice. U *špajzu* se držalo piće u *kredencijama* i sve potrepštine za kuhanje. Uz *špajz* su u kuhinji bile police za posuđe kao i pregrade za poklopce.

U jednoj od soba koju su zvali *Stipina soba*, budući da je u njoj boravio Stipe kad je povremeno dolazio kući, nalazila se visoka željezna peć i četiri kreveta. U toj je sobi inače spavao Mirko sa ženom jer je Stipe obično kratko vrijeme provodio s obitelji. Drugu sobu su zvali *naša soba*. Tu su spavali otac, majka i djeca. Bila su dva do tri kreveta. Djeca su spavala na podu od jelovih dasaka na *biljcima*. U *našoj sobi* je bila peć od pečenih cigala u koju se ložilo iz *kuhinje*.

U *konobu* se stubama silazilo s *balature*. Tu se držalo kiselo zelje i ostalo povrće za zimu. Tu je bila i pregrada za krumpir zvana *klitar*. Inače se krumpir držao još i vani jer sav nije mogao stati u *klitar*. Iskopao bi se *trap*, okrugla jama u koju se stavljao krumpir, a odozgo se pokrio daskom i prekrio zemljom. Tako se krumpir čuvao preko zime do proljeća. Ispod svake sobe bile su *štale* s odjeljcima za ovce, krave, konje i magarce.

Na tavanu kuće držalo se sijeno i žitarice u bačvama, svaka vrsta zasebno. Hrana i kukuruz u manjim količinama su također bili pohranjeni na tavanu. Tu su se držali i plugovi, ili vani na otvorenom, ovisno o vremenskim prilikama.

Pred kućom je bila *šterna*, iz koje se *kalala* (vadila) voda *kalačom*, limenim vedrom na lancu, koje se izvlačilo rukom. *Šterna* je izvana ozidana kamenom, a iznutra *cimentom*.

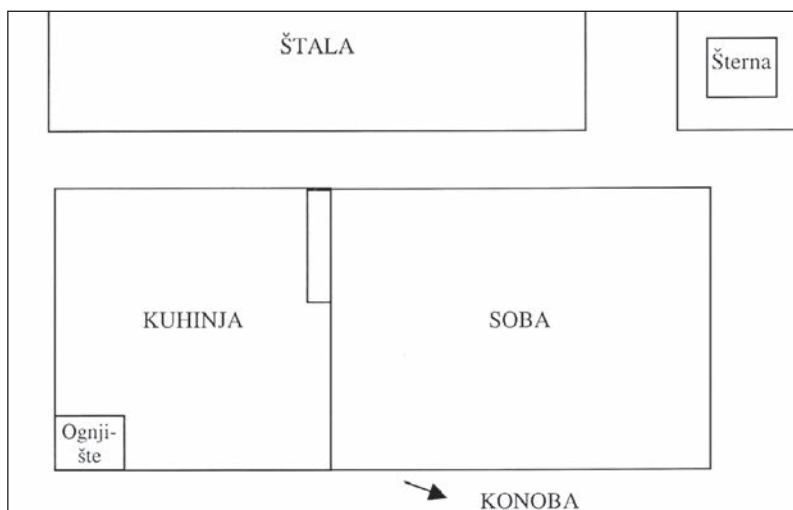
Kuća smještena uz cestu nije bila ograđena, a iza kuće bila je bašča.

2.4.4. Kuća i kućište zadruge Tomljanović-Puljiz

Zadružna kuća Puljizovih sastojala se od *kuhinje* i *sobe*. Kuća je i u vrijeme ispitivanja postojala, samo što je tada već bila preuređena (sl. 8). *Štala* je bila zasebna prostorija i



Sl. 8. Preuređena stara zadružna kuća Tomljanovića (snimljeno 1981. godine)



Prilog 6. Tlocrt okućnice zadruge Tomljanović (izradila M. Černelić)

od nje je kasnije napravljena kuća za najstarijeg brata. Odmah uz kuću koja je pripala Frani, Milan je sebi izgradio novu kuću. U vrijeme ispitivanja više nije živio u selu, već u Senju. U staroj kući živjeli su Frano i njegova žena, kao jedini stalni stanovnici zaseoka Tomići u Podbilu.

Pod u *kuhinji* bio je zemljani, a odozgor su bile grede. Do diobe je u *kuhinji* bilo ognjište. Bilo je četvrtasto ozidano, s *komoštrama* koje su bile obješene o motku zvanu *varalica*. Uz ognjište je bila lopata za zgrtanje žari zvana *ožak*. U *kuhinji* je bila udubina u zidu koja je služila kao polica za posuđe. Ispod *sobe* u kojoj su svi zajedno spavali bila je *konoba*. Odmah iza kuće bila je *štala*. Sastojala se od jedne prostorije, a pojedine vrste stoke bile su jedne od drugih odijeljene pregradama. Uz *štalu* je bila kamena *šterna* s urezanom godinom izgradnje – 1863. Naziv za dvorište je *prikuća*. Dvorište nije bilo ograđeno. Blizu kuće bilo je posađeno nešto voćaka, a u blizini je bio i vrt na parcelama *Danilovac*, *Podvoda* i *Krč*.

2.4.5. Zagrijavanje i osvjetljavanje prostorija

Grijali su se bukovim drvima iz državne šume. Bio je određen *otkaz* drva (količina koja se daje za svaku kuću).⁴

Kuća se osvjetljavala svjetiljkama na *petroulje*, a za štalu su se rabile zatvorene svjetiljke s ručkom zvane *šišmiši*. U zadrugi *Prpić-Grgajice* su se, kada nije bilo petroleja, upotrebljavale i uljane lampe zvane *uljarice*. Imale su pamučni fitilj zvan *nosić*. Ulje ili mast bi se nasuli u limenu posudicu te bi se potpalio pamučni fitilj. Osim toga bilo je i *lučerni*. Kada nije bilo ni petroleja ni masti, upalila bi se *lučerna*, koja se sastojala od jelove grane zvane *smugor*, koja je dugo svijetlila. Podaci o rasvjeti i nazivima za rasvjetna tijela u zadrugi Puljizovih donekle se razlikuju. Ako nije bilo petroleja, palila se *luč*.

⁴ Za zadrugu *Tomljanović-Puljiz* nema podataka o zagrijavanju zadrughnih prostorija.

U kanticu bi se stavila svinjska mast i uronio pamučni *kostinj* koji gori. Tko je imao pčele, upotrebljavao je i svijeće od voska zvane *milikerce*, a ponekad i *laterne* od lima.

2.4.6. Zasebno vlasništvo

Podaci o zasebnom vlasništvu razlikuju se u dvjema istraženim zadrugama.

U zadruzi *Prpić-Grgajice* zasebno vlasništvo činila je jedino *prćija*, a to je ono što je djevojka udajom donosila u *vamiliju*. Obično je majka za kćer uzgojila kravu. Krava je na sebi nosila *prćiju*, tekstilne predmete kao što su bili *biljci*, plahte, prekrivači, odjeća. Krava bi se nastavila hraniti od zadružne hrane. Mlijeko koje je krava davala pripadalo je zajednici, dok bi tele žena prodala i raspolagala dobivenim novcem. Njime je kupovala odjeću za sebe, svojega muža i djecu. Krava je bila na zajedničku korist, a tele je pripadalo vlasniku. *Prćija* je mogla biti i komad zemlje. Ta je zemlja postala zadružno vlasništvo, zajednički se koristila. U slučaju diobe taj bi komad zemlje pripao mužu i ženi, povrh zemlje koja se kao zajednička dijelila između obitelji.

Prema Milanu Tomljanoviću u zadruzi Puljizovih nije bilo zasebna vlasništva. Jedino je *dota* bila vlasništvo žene. Pod *dotom* se podrazumijevalo sve što je žena udajom donosila u novi dom: *štramac* za spavanje, *biljac*, *prešlica*. U slučaju da je žena ostala udovica i da se ponovno udala, odnosno otišla iz zadruge, svoju je *dotu* nosila sa sobom. Kod Puljizovih drugog oblika privatnog vlasništva nije bilo, ali je u selu bilo zadruge u koje je žena kao dio *dote* donijela i komad zemlje ili *blago*.

Tkalački stan zadruge nisu imale jer se u ovome kraju nije tkalo ni u starini, već se odjeća kupovala. Svaka žena imala je vlastitu *prešlicu* kao dio svoje *prćije*, odnosno *dote*.

2.4.7. Gospodarenje

U zadruzi Prpića držali su 5 – 6 krava, 2 – 3 prasca, po 15 ovaca i jednog magarca. Ovce su imale svoju *gajbu* u *štali*. Bio je po jedan bik za dva do tri sela. Zadruge Tomljanovića imala je 4 – 5 krava, 1 – 2 svinje, 15 – 20 ovaca i 1 – 2 konja. Obje su zadruge imale kokoši, pse i mačke.

Od oruđa su obje zadruge posjedovale drveni plug i kola.⁵

Blago se izgonilo na pašnjake, kako Milan Tomljanović kaže, na *ispašinac*. To je bio posao uglavnom predškolske djece, ali i nešto starije kada nisu bila u školi. Zimi i ujesen *blago* bi po cijeli dan bilo na paši, a ljeti od jutra do 10 – 11 sati (Mirko Prpić: vraćaju se kući na *popas*), a predvečer kada sunce popusti, ponovno se goni na pašu.

U zadruzi *Prpić-Grgajice* mlijeko su trošili i prerađivali ga. Pravili su sir od *teletije mirice* (želuca) kao sirišta. Kada se usiri, izažima se rukama i zamota u krpu, oblikuje i stavlja na tanjur za upotrebu, a ako se ostavi za kasnije, još se i osuši. Putar se *meja* (inf. *mesti*) u *stapu* pomoću *mećaje*. Mlijeko se prodavalo. Stanovnici Krivoga Puta

⁵ Prema kazivanju Mirka Prpića drveni plug sastojao se od *ručica*, *gredelja*, *noža*, *plaza* (na stranu) i *crtala*. U zadruzi njegove obitelji imali su i jednu drvenu *branu*. Sastojala se od dasaka, a odozgo su bila tri deblja drveta s klinovima. Otraga su bile pričvršćene grane, na to se stavio kamen ili je nejakom dijete sjelo da pritisne zemlju.

prodavali su mlijeko u Senju. Transportiralo se u *kantelatama* (limenim kantama) na magarcu, a tko ga nije imao, na leđima. Žene su rano ujutro, oko 4 – 5 sati raznosile mlijeko. To je radila majka, čak i baba, uglavnom starije žene, a gdje ih je bilo, i djevojke. I u zadruzi Puljizovih pravili su se sir, kiselina i maslac, ali se mlijeko i mliječni proizvodi nisu prodavali.

Od ovčje vune žene su plele čarape, *maje* i *štrample* za potrebe članova zadruge. Prpići su nešto vune prodavali, za razliku od Tomljanovića. Ovčje se meso stavljalalo na dim. Meso su dimili nad ognjištem.⁶ Obje su obitelji držale prasce samo za vlastite potrebe, da imaju dovoljno suha mesa i masti preko godine.

Lovom i ribolovom nisu se bavili. Tomljanovići se nisu bavili niti pčelarstvom, dok je u zadruzi Prpića uzgoj pčela bio važna privredna grana. Imali su 2 – 3 *ulišta* i 10 – 15 rojeva pčela. Pčele su držali pred kućom, a u jesen i zimu na *podu* (tavanu).⁷ Med se prodavao, a zaradom je raspolagala zajednica.

Od žitarica su uzgajali pšenicu, ječam i zob, a Tomljanovići su uzgajali još i nešto kukuruza i *jeldu* za svinje. Zemlja je bila pogodna za uzgoj kukuruza, ali se sijalo malo zbog jakog vjetrova. Imali su *vrta* blizu kuće. Od povrća su sadili krumpir, grah, zelje, blitvu, *kumiradu* (korabu), *ripu*, *mernu* (mrkvu).⁸

Najveći je dio zemlje zadruge *Prpić-Grgajice* bio pod pašnjacima i livadama. Godišnji urod pšenice prosječno je iznosio 2 – 3 *kvintala* (1 kvintal = 100 kg), 6 – 7 *kvintala* ječma i 1 – 2 *kvintala* prosa. Žito se nije prodavalo, već se, ako je bila nerodna godina, do 60 % kupovalo. Ako je urod bio bolji, manje se kupovalo, ali se uvijek moralo dokupiti jer nije bilo dovoljno dobre zemlje za uzgoj žitarica. Namjena pojedinih parcela oranica se mijenjala, tako da je, primjerice, jedne godine na komadu zemlje bilo *ječmište* (parcela zasijana ječmom), a druge godine *krumpirište* (parcela zasađena krumpirom). Zemljište se đubriilo. Đubar se vozio kolima iz *štale*. To je bilo grabovo, jasenovo, kljenovo ili lipovo lišće zvano *šušanj*, koje je bilo pod *blagom*. Pokupilo bi se u šumi i u jutanim vrećama nosilo pod *blago* u *štalu*. Tko nije imao kola, nosio bi đubar na magarcu ili na konjima. *Đubrenje* zemlje trajalo je tri dana.

Žetva je trajala 3 – 4 dana i taj su posao obavljale žene.⁹ Kosidba je trajala i više od 15 dana. Žito se vršilo konjima,¹⁰ zatim se vijalo na vjetru.¹¹ U *vamiliji Prpić-Grgajice*

⁶ Prema Milanu Tomljanoviću neki su u selu Podbilo imali posebnu zidane *bajte* za dimljenje i sušenje mesa.

⁷ Rojeve su kupovali ili su ih tražili u šumi. Odrzali bi panjeve s pčelama, donijeli ih kući, kadili pčele (istjerali ih iz panja tako da su zapalili krpu) i istresali u košnice zvane *ulišta*. *Ulišta* su četrtasta, od dasaka s otvorom pri dnu zvanim *leto*, a odozgo je poklopac koji se može podignuti. Pedesetih godina počeli su upotrebljavati moderne košnice koje se zovu *šneiderke*.

⁸ O uzgoju povrća nema podataka za zadrugu *Prpić-Grgajice*. Voće nisu uzgajali. Do 1937. godine imali su samo divlju trešnju. Tek nakon diobe zadruge počeli su se baviti voćarstvom. Tomljanovići također nisu imali posebni voćnjak, već su u blizini kuće zasadili koje drvo jabuke i šljive.

⁹ O žetvi nema podataka za zadrugu Puljizovih.

¹⁰ Na sredini *gunna* na dijelu ledine zatuče se *stožen* (Kosova Buljima) ili *stožer* (Podbilo), drvena motka, i privežu 2 – 3 konja tako da budu jedan do drugoga. Jedan ih čovjek *kandžijom* tjera po žitu. Milan Tomljanović istaknuo je da se žito po kome konji gaze zove *vršaj* i da se nakon 15 – 20 minuta konji kreću u suprotnom smjeru da im se *ne zavrti svist*. Kad konji dobro izgaze žito, onda drugi čovjek vilama protresa žito i preokreće ga. Po tri puta se tako okretalo.

¹¹ Žito se drvenom lopatom *skrenulo kraju kad je vitar puva* (M. Prpić). Kada žito odvojeno od pljeve padne na hrpu, granom zvanom *šujica* odvađa se preostala pljeva u slučaju da se nije sasvim odvojila

žito se nakon vijanja vezivalo u jutane vreće i nosilo kući, gdje se ostavljalo u badnjevi-
ma na tavanu. Za vrijeme Prvoga svjetskog rata žito se mljelo na žrvnju, ali su se manje
količine mljele i na mlincu za kavu. Žrvanj nije imala svaka obitelj, pa tako ni njihova
obitelj, te su morali davati *ujam* da im se žito samelje. Na 10 kg davalo se 1,5 kg žita
na *ujam*, a još je k tome svatko sam sebi mlilo žito. Plaćala se samo uporaba žrvnja. Iza
Drugoga svjetskog rata koristili su se mlinovi na vodi kod Jurjeva pod Krmopotama.
Plaćalo se za *šolde* ili na *ujam*, 2 – 3 litre za 50 kg žita. *Vamilija Tomljanović-Puljiz* žito
je mljela u mlinu na Žrnovici kod Kljenovice, kod gazda Barbića. Za uporabu mlina
plaćao se *ujam*, 2 – 3 kg na 100 kg žita.¹²

U zadruzi *Tomljanović-Puljiz* za trgovinu je bio zadužen *gospodar* kuće. Prodavao
se krumpir, zelje, drva iz šume, janjci, telad, krave u Senju, a prodavali su i konje
kad bi ostarjeli, u Brinju i Otočcu. Povremeno bi i prekupci dolazili u selo i otku-
pljivali. Novac od trgovine skupljao se u zajedničku blagajnu i njime se po dogovoru
kupovalo sve što je bilo potrebno ukućanima. U zadruzi *Prpić-Grgajice* prodavalo se
samo mlijeko, med i nešto vune. U objema zadrugama kupovali su se sljedeći artikli:
brašno, šećer, sol, duhan, petrolej, odjeća i obuća. Obuću su kupovali kod opančara
u Senju. Tomljanovići su obuću kupovali još i u Sloveniji, a teretne opanke za rad
nabavljali su od *gantara*. U Podbilu je bio i *šusteraj*, pa su i tu nabavljali kožne opan-
ke. Članovi zadruge *Prpić-Grgajice* su do početka Prvoga svjetskog rata sami izrađivali
drvene opanke.¹³ Osim spomenutih artikala Prpići su kupovali još i ječam i grah, a
Tomljanovići mlade prasce.

Do novca se u objema zadružnim obiteljima dolazilo zaradom stečenom izvan
zadruge, a ne od poljoprivrede i stočarstva. Jedino su Puljizovi, kako je već spomenuto,
prodavali neke artikle i nešto stoke, a Prpići samo mlijeko. Prehrambene potrebe zado-
voljavale su se pretežito vlastitom proizvodnjom, premda to nije uvijek bilo dovoljno.
U objema zadrugama sve je troškove snosila zajednica, budući da je svaki član zadruge
sav zarađen novac davao u zadrugu. *Gospodar* je određivao koliko će se trošiti i u koje
svrhe. Novac je bio kod njega, a kada je bio odsutan, njegova je žena čuvala novac.
Milan Tomljanović slao je novac *gazdarici* i ona je njime raspolagala i određivala u
koje će se svrhe upotrijebiti, budući da je *gazda* njihove zadruge mlad umro. Dok je
bio živ, čuvao je novac i o svemu vodio računa zajedno s *gazdaricom*.

2.4.8. Život u zadruzi

Zadrugu su nazivali *vamilija*, a starješina je bio *gospodar* kuće. *Gospodar* ili *gazda* bio je
otac, najstariji član zadruge. Mirko Prpić naglasio je kako su brojnije zadruge nazivali
i *velikim vamilijama*, a svoju su zadrugu zvali *naša vamilija*. Ako je domaćin zadruge

na vjetru. M. Tomljanović precizirao je da je jedna žena bacala, a druga bi stavila na sebe plahu ili
neku drugu tkaninu da ne pada *pliva* po njoj, i odvajala ostatke pljeve granom zvanom *šulj*.

¹² Neke obitelji u selu imale su svoj ručni žrvanj.

¹³ Opanci su se izrađivali na sljedeći način: izrezala bi se stopa od drveta, koža bi se *privratila* naopako,
oko oboda bi se *čavličin* za drvo pričvrstila tzv. *praćica* (vijenac).

bio otac, ukućani su ga zvali još i *dida* ili *ćaća*. Ako otac nije živ, rukovođenje zadrugom preuzima najstariji brat. Ako je *gospodareva* žena sposobna, i ona može postati *gospodaricom*. U zadrugi *Tomljanović-Puljiz* majka je postala *gospodaricom* jer su djeca još bila nejakka kad im je umro *gospodar*. *Gospodarica* je upravljala i određivala što će se raditi, brinula je o *blagu*, a sinovi su joj u tome pomagali.

U zadrugi *Prpić-Grgajice* zadaci *gospodara* bili su da pomaže u poslu, da vodi ekonomiju i plaća porez. On je raspolagao imovinom. Vodio je brigu o *blagu*, a kad je on umro, to je zaduženje preuzeo najstariji sin. Ostali nisu bili upućeni u taj posao jer su uglavnom bili odsutni. *Gospodar* nije nikoga kažnjavao, ali ako je netko bio neposluššan ili je odbijao posao, vikao je i psovao ga i dotični se morao vratiti *u štos*, pokoriti se njegovoj volji. U načelu se malo griješilo, svatko je svoj dio posla savjesno obavljao. Ništa se nije odlučivalo bez znanja i dopuštenja *gospodara*.

Gazdarica je u objema zadrugama bila *gazdina* žena, s tom razlikom da je u zadrugi Puljizovih dosta brzo preuzela i *gospodarevu* ulogu zbog njegove prerane smrti. Ona je obavljala sve kućanske poslove: kuhala je i posluživala oko stola, pekla kruh, kupila jaja i vodila brigu o djeci. *Gazdarica* je u kući bila zvana *planinka*. Ako nije mogla obaviti sama sve te poslove, po potrebi bi ju zamijenile kći ili nevjesta. Ostale su žene radile u polju. Rublje su žene prale po dogovoru. U zadrugi Prpića katkada je i taj posao obavljala *gazdarica*, a žene su uglavnom radile u polju, jer muškaraca nije bilo kod kuće. Sav se posao obavljao po dogovoru. Netko bi otišao k *blagu*, a uvečer su sve žene pomagale svekrvi kod kuće. Najviše je posla imala mlada nevjesta jer je ona od početka trebala pokazati kakva je kućanica i kuharica. Kod Prpića je domaćinova žena postala *gospodar* nakon njegove smrti. Ako zna upravljati imanjem, onda ona i upravlja, a ako tome nije vična, taj dio posla preuzima najstariji brat.

Gospodar je navečer izvršio raspored poslova u polju, svakome je odredio što će raditi, a o kućnim su se poslovima žene međusobno same dogovarale. O djeci su brinuli svi zajedno, najviše stariji. Svi članovi zadruge *Tomljanović-Puljiz*, koja je rano ostala bez *gospodara*, također su se navečer dogovarali o podjeli posla za sutradan, a *gazdarica* je određivala što će se raditi. Nije bilo neke određene podjele posla. Žene su se također međusobno dogovarale oko svojega dijela posla. *Gospodarica* je određivala što će se kuhati.

Radilo se i za nadnicu, koja je bila niska, no u zadrugi *Prpić-Grgajice* zadrugari su sve poljodjelske poslove obavljali sami bez najamnika.¹⁴ U obama selima organizirala bi se moba pri većim poljodjelskim poslovima kao što su košnja i žetva. Tada bi susedljani išli jedan drugome *u zamjenu*.

U zadrugi *Tomljanović-Puljiz* ustajanje je ljeti bilo u 3 – 4 ure, a zimi oko 6 sati. Spavati se išlo oko 9 – 10 sati, a žene nešto kasnije. Zimi se toga nisu strogo pridržavali. Ujutro rano je bio *ručak*, a oko 9 sati *veliki ručak*, u podne *užina*, oko 4 – 5

¹⁴ Ako netko nije imao orača, zvao bi onoga tko ima konja ili vola i kola. Ako su to bili poznati, radili su im *džabe*, u suprotnom bi im se platilo po 100 dinara za cijeli dan. M. Prpić nije precizirao u kojem se razdoblju toliki iznos plaćao najamniku. Konji su se uprezali u *ajam*, a *štranjge* (uzde) za *varigu* (motku), dok su se volovi uprezali u *aram* (jaram).

sati *mala užina* i navečer *večera*. Takav je red bio ljeti kad se puno radilo, a zimi su bila samo tri glavna obroka. Hranu je majka nosila u polje na leđima u torbi od vune ili na konjima ako je polje bilo daleko. Kad se radilo na udaljenom komadu zemlje, znalo se spavati u šumi tako da se ujutro što ranije počne s poslom. Nije bilo posebno određeno gdje će tko sjediti za stolom. Ranije se jelo iz zajedničke zdjele, a kasnije svatko iz svojega *pladnja*.

U zadruzi *Prpić-Grgajice* ustajanje je ljeti bilo u 3 sata, a zimi oko 7. Na spavanje se i ljeti i zimi išlo u 8 – 9 sati. Zimi su se muškarci katkada kartali, a žene su prele i plele, pa bi se u tom slučaju išlo kasnije na spavanje. Kada su ljeti bila prela, ne bi ni išli spavati jer je svatko morao od ranog jutra na posao. Prvi bi ustali *gazda* i *gazdarica*. On se morao pobrinuti za *blago*, a zatim bi budio ostale. Muškarci su se uključivali u poljske poslove kad su došli iz svijeta. *Blagom* se nisu bavili jer ga nisu znali hraniti niti s njime pravilno postupati. Za doručak zvan *ručak* najviše se jelo nešto suhoga mesa, *palente*, *kiseline*, mlijeka. Za ručak zvan *užina* pripremala se tjestenina, grah, ječam, zelje i meso. Između *ručka* i *užine* postojao je i međuobrok, *mala užina*, koji se sastojao najčešće od sira, mlijeka ili bijele kave. Za večeru se jeo ječam, grah, tijesto, katkada i u kombinaciji. Za stolom je na čelu stola sjedio otac, a majka je posluživala. Ostali su sjedili bez posebnog redoslijeda, a djeca su se smjestila zasebno u kutu sobe. Kada je bila *oskudacija*, otac ili majka dijelili bi kruh i meso, a inače se svatko sam posluživao. Do 1920. godine svi su jeli iz zajedničke zemljane zdjele. Posjedali bi na malo nižu stolicu uokolo i jeli bi iz iste zdjele. Molitva je bila obvezna prije svakog jela. Molili su *gazdarica* i *gospodar*. Nedjeljom i praznicima obvezno se išlo u crkvu. U kući je ostajala samo ona žena koja je tada bila zadužena za kuhanje.

U vrijeme postojanja zadruge odnosi unutar nje bili su dobri. Bez dopuštenja domaćina ništa se nije moglo učiniti niti bilo kamo otići. Udovica je, ako se ne preuda, dobivala dio svojega muža. U protivnom je dobivala samo pokretni dio imovine (stoku). U tom slučaju njezino dijete dobiva očev dio. U zadruzi *Prpića* nije bilo domazeta.¹⁵

Zadruga je uživala ugled u selu jer se na taj način lakše i bolje živjelo budući da je u ovome kraju prevladavalo siromaštvo.

2.4.9. Dioba zadruge *Prpić-Grgajice*

Bilo je više uzroka za diobu zadruge. Nesloga između svekrve i snahe bila je glavni uzrok diobe, budući da je život u zajednici inače osiguravao lakši i bolji život. *Ako je jedan pametan, a svi bedasti, lako je bilo, ali ako su više njih postali pametni, nije valjalo*, prokomentirao je Mirko Prpić. Dijelom je uzrok bila i kriza u svijetu; ako su muškarci u inozemstvu loše zarađivali, nisu bili u mogućnosti slati dovoljno sredstava u zadrugu, a ona je bez tih prihoda teško mogla opstati. To je bilo poratno vrijeme i više nije bilo ekonomskih uvjeta za opstanak zadruge.

Diobu su 1947. godine izvršili otac i najstariji sin. Otac je bio za diobu, a Mirko nije jer se bojavao da se samostalno neće uspjeti održati. Nisu se dijelili sudskim putem,

¹⁵ U drugim zadrugama u selu bilo je takvih slučajeva. O tome nema podataka za zadrugu *Tomljanović-Puljiz*.

već po međusobnom dogovoru. Otac i tri brata podijelili su zemlju na četiri jednaka dijela, bez obzira na to što je samo Mirko bio oženjen. Kuća je ostala zajednička. Ocu su pripala dva dijela kuće, s tim da su s njim živjeli Joso do ženidbe, a Jure do svoje 18. godine. Mirko je sa ženom dobio sobu. Ostao je u staroj kući dok nije sagradio kuću za svoju obitelj 2 – 3 godine nakon diobe. Godine 1961. preselio se u Senj da bi školovao djecu jer više nije bilo ni osnovne škole u selu. Joso je nakon dvije godine napustio roditeljski dom. U vrijeme ispitivanja još su imali zemlju, ali je više nitko nije obrađivao, već su za nju i nadalje samo plaćali porez.

Mirko je dobio jednu kravu i konja, dok Joso i Jure nisu dobili ništa jer su bili s roditeljima. Ocu je pripao jedan konj i tri krave. Ostalo je oko 200 kg hrane. Mirko nije htio uzeti svoj dio hrane, kao ni svoj dio neobranog priroda.

Plug, kola i brana ostali su nepodijeljeni. Svi su ih i nakon diobe koristili po potrebi i dogovoru.

2.4.10. Dioba zadruga *Tomljanović-Puljiz*

Do diobe zadruga došlo je zbog toga što je broj članova *vamilije* narastao, a svatko je želio biti svoj gospodar. Dioba je izvršena 1936. godine. Nije ih podijelila majka, već su se braća međusobno dogovorila o diobi. Zemlju su podijelili na tri jednaka dijela, na taj način da su svaki komad zemlje dijelili na tri dijela. Jednu parcelu dijeli jedan brat, drugu drugi i tako redom dok se zemlja nije sasvim podijelila. Manje parcele nisu dijelili, već su ih naizmjenično koristili, svake godine drugi brat. Nisu se podijelili putem suda, već je to bila *tajna dioba*. Zakonski je dioba provedena nakon Drugoga svjetskog rata kada su se ukidale zadruga.

Blago su dijelili na jednake dijelove po lozama. I *blago* su dijelili po izboru, ali tako da je svaki brat u tome ravnopravno sudjelovao.

Kuća je ostala najmlađem bratu Frani. Štala je pripala najstarijem bratu Grgi, koji si je nad štalom nadgradio kuću. Majka je po svom izboru ostala s Grgom. Zbog toga je Grgo dobio komad zemlje više i kravu, kojima je raspolagao do majčine smrti. Milan je sebi izgradio kuću pored štale preuređene u kuću.

Obrani i neobrani prirod podijeljen je na približno jednake dijelove. Nepodijeljeni su ostali plug i kola kojima su se sva tri brata po potrebi i dogovoru služila.

2.4.11. Završna razmatranja

Zanimljive su pojedinosti o načinu diobe dviju prikazanih zadruga. Obje su se zadruga podijelile interno po dogovoru, ne i sudski. Zadruga *Tomljanović-Puljiz* se i formalno podijelila tek kad je to postalo obvezno po zakonu. I nakon diobe članovi bivše zadruga *Prpić-Grgajice* ostali su živjeti 2 – 3 godine na istom prostoru. Osim toga, po potrebi su zajednički upotrebljavali nekadašnji zadružni ratarski pribor, a uz to je svaka odijeljena obitelj Tomljanovićevih imala pravo naizmjenično obrađivati manje nepodijeljene parcele zemlje. Takve okolnosti diobe ovih dviju zadruga pokazuju elemente

postupne diobe zadruga. Do diobe dolazi, između ostaloga, i zbog težnje pojedinih članova zadruga ka samostalnosti, izražene u stjecanju vlastitih prihoda (čega je dijelom bilo i u vrijeme postojanja zadruga), te zbog novonastalih ekonomskih prilika, no istodobno, može se zapaziti i određeni stupanj zajedništva i nakon diobe. Prpići su i dalje živjeli 2 – 3 godine u zadružnoj kući. Osim toga, njihova zadruga i u vrijeme njezina postojanja nije zadovoljavala sve kriterije koji jednu obitelj čine zadružnom, ali i u takvom krnjem obliku njezini zadnji potomci smatrali su je zadrugom. Članovi bivše zadruga *Tomljanović-Puljiz* nastavili su živjeti svi na istom prostoru: jedan brat pretvorio je štalu u stambeni prostor, drugi je pored nje izgradio novu kuću, a zadružna kuća pripala je trećem bratu.

Zasad su to jedini podaci o diobi zadruga na ovom području i samim time zapravo nema dovoljno pokazatelja o tendenciji postupne diobe zadruga u primorskih Bunjevaca. Ipak se i na tako malom uzorku istraživanja mogu zapaziti određeni pokazatelji postupne diobe kroz specifične prijelazne oblike iz zadružne u inokosnu obitelj. Ti su pokazatelji zanimljivi i zbog toga što su takve tendencije uočene i u nekim jugoistočnim dinarskim krajevima te u bačkih Bunjevaca, osobito u južnoj Mađarskoj (Černelić 1990:318, 320).

Postupni prijelazni oblik iz zadružnog u inokosni sustav obiteljskog života, premda je nastupio znatno kasnije nego što je to bio slučaj na drugim prostorima, karakterističan je i za zadrugu *Rukavina-Jauci* u Smiljanskom Polju u Lici (ibid. 1999a:310). Prema oskudnim podacima o zadrugama s područja Like, prave diobe zadruga u njihovoj završnoj fazi postojanja nije ni bilo jer su se one većinom raspadale zbog loših ekonomskih prilika, kao i učestalih odlazaka stanovništva Like u svijet u potrazi za zaradom (Hećimović-Seselja 1960:15; Černelić EZ FFZ 133). Zanimljiv je i primjer zadruga Došena iz Brušana kod Gospića, koja je bila pred diobom još 1929. godine, ali je dioba odgođena, pa je zadruga smrću zadnjega gospodara prestala postojati, a preživjeli brat je preuzeo brigu o majci. Druge zadruga u selu su se dijelile, ali je, prema mišljenju kazivača Stipana Došena, jedini uzrok tome bila nesloga žena; one su na taj čin nagovorile svoje muževe, koji se svojevrijem ne bi odlučili na taj korak (Černelić EZ FFZ 134).

Premda nedostatni, podaci o diobi pojedinih zadruga u Primorju i Lici pokazuju zanimljivu tendenciju opstojnosti određenih elemenata zadružnog načina života i nakon što su zadruga formalno prestale postojati. Za određenije zaključke o pojavi postupne diobe ili prirodnog odumiranja zadružnog načina života trebalo bi obaviti daljnja istraživanja obiteljskih zadruga i oblika njihove diobe na prostoru Primorja i Like naseljenom Bunjencima.

2.5. Tragovi bunjevačkih elemenata u svadbenim običajima Like, Primorja i Gorskog kotara

2.5.1. Uvod

Zašto govorimo samo o tragovima, a ne o bunjevačkim elementima u svadbenim običajima Like, Primorja i Gorskog kotara, kad se zna da su ta područja naseljavali Bunjevci (Pavičić 1962)? Već bi samim tim bilo opravdano govoriti o bunjevačkim elementima, pa čak i o bunjevačkim svadbenim običajima na tom prostoru. Na nekima od tih područja više, a na nekima manje, stanovništvo se smatra Bunjvcima ili barem zna da pripada bunjevačkoj skupini, no tek se detaljnijim traganjem za određenim specifičnim elementima njihove tradicijske kulture može utvrditi čine li oni dio njihove kulturne baštine. Kad se zna da je riječ o skupini koja se u 17. stoljeću, ako ne i prije, podijelila u nekoliko ogranaka, nije neobično da tih zajedničkih kulturnih elemenata nema mnogo jer su se stoljećima razvijali u različitom kulturnom okruženju. Ta je različitost, međutim, tek na prvi pogled izrazita; kad se malo dublje zagrebe po površini, može se utvrditi da zajedničkim elementima ima više traga nego što se to u prvi mah može uočiti.

Kad bismo se oslonili samo na ranija istraživanja običaja, kojih je bilo iznimno malo, te bi elemente bilo jedva moguće zamijetiti. Tek bi poneki naziv, vjerovanje, običaj upućivao na zajedničku baštinu, no nerijetko su isti elementi podjednako zastupljeni i u drugim izvanbunjevačkim hrvatskim krajevima, pa i u njihovom širem južnoslavenskom okruženju.

Tek su novija etnološka istraživanja ukazala na tragove specifičnih bunjevačkih elemenata u svadbenim običajima Like, Primorja i Gorskog kotara. Za takva se terenska ispitivanja valja dobro pripremiti, a katkad se tek upornim ispitivanjem kazivača može potaknuti njihovo sjećanje, ili, još češće, podsjetiti ih na priče o tome kako se nekada svadbovalo. Terenska su istraživanja u Pazarištima 1996. godine i u senjskom zaleđu od 1999. do 2004. godine pokazala da je takav način ispitivanja još uvijek moguć. Može se smatrati sretnim slučajem ako se nađe kazivač koji zna potvrditi takve, uglavnom već odavno potisnute elemente običaja. Riječ je samo o pojedincima koje je nešto više od ostalih suseljana zanimala njihova tradicijska baština u određenim lokalitetima ili užim regijama.

Put do rezultata na spomenuti način nije nimalo lagan, no ipak se nakon ustrajnih pokušaja pokazalo da ispod površine počinju izranjati zanimljive pojedinosti. Njihove su potvrde u ranijim izvorima rijetke i gotovo jedva zamjetne. Ispitivanja svadbenih običaja na obroncima Senjskog bila uputila su na tragove specifičnih elemenata koji su

zajednički svim bunjevačkim granama i ujedno distinktivni u odnosu na druge zajednice. Takvi elementi relevantni su u komparativnim istraživanjima kojima se nastoje utvrditi etnogenetski procesi.

2.5.2. Svatovska čast kuma u primorsko-ličkih Bunjevaca

Već su i ranija istraživanja ukazala na važnost uloge kuma u nekim krajevima Like, Primorja i Gorskog kotara (Černelić 1991:37-38; ibid. 1991a:183-184). Ipak su tek najnovija terenska istraživanja jasno potvrdila da taj časnik ima ulogu svatovskog starješine na bunjevačkim područjima Like u Pazarištima i u Sv. Roku te na području Senjskog bila u sjevernom Velebitskom podgorju (Černelić 1996; Japunčić 1998:266; Birt et al. 2003:490). Podaci o tome za Sv. Rok nisu sasvim izravni (*Na čelu je kum, koji je središnja osoba u svatovima... tu je i stari svat, jer se kum ne može o svemu brinuti*), a važnost uloge kuma može se iščitavati i iz konteksta opisa svadbenih običaja.

Dijelom je i na etnološkoj karti uočljiva zastupljenost te kumove uloge u Lici i Gorskom kotaru (Černelić 1997, etnološka karta 3). Osim toga i drugi izvori, poglavito arhivski, potvrđuju njezinu širu pojavnost na tom prostoru i u Primorju. Osim spomenutih novijih potvrda u ličkih i primorskih Bunjevaca (Pazarišta, Sv. Rok, Senjsko bilo), ranija terenska ispitivanja potvrdila su ovu kumovu ulogu i u primorskih Bunjevaca u Krmpotama i Krivome Putu (gdje je to potkrijepljeno i najnovijim ispitivanjima) (Černelić EZ FFZ NR 109; ibid. 1999). Prema tim se pokazateljima može reći da je to karakteristična bunjevačka značajka kumove uloge u primorsko-ličkih Bunjevaca. Ovim saznanjima valja dodati i podatke o gotovo kulturnom statusu kuma u Bunjevaca u Donjem Lapcu, gdje su uz Srbe bili manjina, u kojih je kum također svatovski starješina (Bonifačić Rožin IEF 327).¹ Kako je već spomenuto, u Lici je kum u toj ulozi potvrđen i izvan užeg bunjevačkog kraja, posebice u katoličkog stanovništva (Černelić 1991a:183-184). Kumovu ulogu svatovskog starješine potvrđuju i novija ispitivanja u Ribniku kod Gospića i u selima Gacke doline kod Otočca, gdje tu ulogu dijele dva kuma (Černelić 1992; Friščić et al. 1999:203-204). Za šire područje Like ima nešto potvrda te kumove uloge i u najnovijoj arhivskoj građi, no ne uvijek i sasvim preciznih podataka. U ogulinskom kraju i u selima ispod Plješevice u sjevernijim dijelovima Like tu ulogu i veću čast od dvaju kumova ima mladoženjin *debeli kum* (Pascuttini OEKA FFZ 458; Barišić OEKA FFZ 459). Zanimljivi su i najnoviji podaci iz Perušića, prema kojima je zapravo teško utvrditi je li starješina svatova stari svat ili kum, ili možda tu ulogu međusobno dijele. Kum *drži zdravice, vodi svečanost, pazi na svatove, dok stari svat pazi na svatove u povorci i, uopće, održava red na piru... Za njega se kaže: "Mora biti sposoban, jer on zapovijeda svatovima."* Tu se njegova uloga djelomično preklapa s ulogom kuma (Vedriš OEKA FFZ 460). Primjera o nedo-

¹ Riječ je o potvrdama u prvoj verziji seminarskog rada studentice etnologije Anamarije Vidaković od prije nekoliko godina. Studentica kasnije nije pohađala nastavu etnologije, pa je možda u međuvremenu i prekinula studij etnologije. Ovaj podatak stoga iznosim samo prema sjećanju na njezin rad u kojemu su značenje i važnost uloge kuma bili osobito istaknuti.

voljno preciznom određenju uloge kuma i preklapanja njegove uloge s ulogom staroga svata ima i u susjednom Gorskog kotaru. U Guče Selu kod Gerova i u Mrkoplju kum ima ulogu stoloravnatelja i brine se za svadbeni protokol; pritom se ne ističe posebna uloga svatovskog starješine (Škrabalo OEKA FFZ 12; Černi OEKA FFZ 139). U Moravicama se naglašava kumova čast, ali je stari svat starješina u Hrvata, dok je u Srba svatovski starješina nevjestin kum (Poljaković OEKA FFZ 452; Vondraček-Mesar EZ FFZ NR 86). Dakle, prema dostupnim podacima iz upitnica EA i novijim terenskim ispitivanjima, u arhivskoj se građi može zapaziti da je i na širem području Like kum potvrđen kao svatovski starješina, posebice u katoličkog stanovništva, dok stari svat prevladava u toj ulozi većinom u pravoslavaca. U tiskanim izvorima tih podataka nema, s iznimkom spomenute potvrde u Sv. Roku i na području Gacke doline (Japunčić 1998:266; Friščić et al. 1999:203-204).

Jovan Erdeljanović je krivo zaključio da u primorsko-ličkih Bunjevaca ulogu svatovskog starješine ima stari svat (Erdeljanović 1930:233). Razlog je tomu vrlo vjerojatno taj što je Erdeljanović u svojim ispitivanjima manje obuhvaćao bunjevačka i uopće hrvatska područja u Lici, a ravnomjerno je donosio podatke za srpska naselja. Usporedno istraživanje običaja ličkog stanovništva različitog podrijetla bilo bi sasvim ispravno da su pritom cjelovito obuhvaćena bunjevačka područja.² Najnovija ispitivanja na bunjevačkim područjima Like ili ne potvrđuju staroga svata ili potvrde njegove uloge pokazuju da je postao časnik nižega ranga, njegova se uloga miješa s ulogama drugih časnika. Prema tim potvrdama sasvim je izvjesno da stari svat u ličkih Bunjevaca nije bio svatovski starješina ili je možda to mogao biti u vrlo davnoj prošlosti (Černelić 1996; Bekavac OEKA FFZ 57).³ U susjednim primorskim bunjevačkim područjima, u Krmpotama i Krivom Putu, stari svat kao časnik više nije niti poznat (Černelić EZ FFZ NR 109; Černelić 1999). Na području Senjskog bila samo pojedini kazivači u Žuklju i Ljubežinama potvrđuju, uglavnom prema predaji, pojavu staroga svata, koji je imao ulogu sličnu kumovoj (Birt et al. 2003:491). Kum u ulozi svatovskog starješine specifična je pojava jer je na širem dinarskom području i na južnoslavenskom prostoru uopće ta uloga karakteristična za staroga svata i dio je slavenske tradicijske baštine. Ta je uloga kuma karakteristična i za podunavske Bunjevce (Černelić 1991a:183-184). Nešto se češće javlja i u Slavoniji, a sporadičnih potvrda ima na raznim stranama, nešto rjeđe i na matičnom bunjevačkom području: po dalmatinskom zaleđu, na Pelješcu i u sjevernijim dijelovima zapadne Hercegovine. Takav prostorni raspored pokazuje etnološka karta potkrijepljena podacima iz drugih izvora samo za neke krajeve (ibid. 1997:76-77, etnološka karta 3).

² Erdeljanović se u svojoj knjizi ipak u prvom redu bavio Bunjevcima pa je stoga više pozornosti trebao posvetiti upravo tim krajevima Like i Primorja, pa i Gorskog kotara, koje je sasvim izostavio iz istraživanja. No kad znamo koji je bio konačni cilj Erdeljanovićeve studije o podrijetlu Bunjevaca, postaje jasno zašto je odabrao upravo ta područja (o tome više u poglavlju 5). Zbog toga je i navodio pogrešan podatak da je stari svat starješina svatova u primorsko-ličkih Bunjevaca. On to doista i jest u nekim ličkim područjima, ponajviše u srpskim mjestima. Stari svat je to i u nekim bunjevačkim naseljima, ali znatno rjeđe nego što je u toj ulozi potvrđen kum. Najnovija terenska ispitivanja to su potkrijepila.

³ Analiza podataka o ulogama svatovskih časnika u Lici ukazuje na preklapanja istovrsnih uloga različitih časnika (Lasić 1999).

Zanimljiv je i širi prostorni razmještaj nekih elemenata kumove uloge, koji su potvrđeni u svim bunjevačkim ograncima, kao što su izbor krsnoga kuma za vjenčanoga i obrnuto, te kumova uloga nevjestina čuvara, koju u Lici najčešće dijeli s *djeverom*, što je zapravo izvorno djeverova uloga (Černelić 1997, etnološka karta 3 i 4). Tako je u primorskih Bunjevaca djever uglavnom zadržao tu svoju izvornu ulogu (Černelić EZ FFZ NR 109; Birt et al. 2003:490). U Pazarištima se o tome dobivaju različiti podaci. U pojedinim selima kazivači tvrde da je to kumova uloga, no većina ipak ističe da on tu ulogu dijeli s djeverom, ili se izmjenjuju, odnosno jedno je vrijeme kum nevjestin čuvar, a kasnije od njega tu ulogu preuzima djever ili obratno (Bekavac OEKA FFZ 57; Černelić 1996). U susjednom Kosinjskom Bakovcu nevjestu čuva njezin tzv. stariji kum, a djeveri se navode samo u smislu označavanja srodstva, dok je u selu Čovini kod Gospića kum nevjestin čuvar, a može ga u toj ulozi zamijeniti i djever, ako kum nekamo mora otići (Selišek OEKA FFZ 461; Maras OEKA FFZ 155).

Prostorna zastupljenost izbora krsnog kuma za vjenčanog u Hrvata, prema kartografskim podacima, upućuje da se ta pojava po hrvatskom etničkom prostoru mogla proširiti u doba migracija uzrokovanih turskim prodiranjem s istoka. Nešto više podataka ima za Liku, gdje je inače češći izbor krsnog kuma kao jedinog kuma, s nešto potvrda alternativnog izbora krsnog ili šišanog kuma, uz po jedan takav zabilježen primjer u Gorskom kotaru (Černelić 1997, etnološka karta 4). Najnovija građa potvrđuje takav izbor kuma u tragovima i u Pazarištima, u Krivome Putu te pod Senjskim bilom (Bekavac OEKA FFZ 57; Černelić 1996; *ibid.* 1999; Birt et al. 2003:489). Također se u nekim novijim izvorima ističe da se za vjenčanog kuma uzima krsni i/ili krizmani kum (Maras OEKA FFZ 155; Strugar OEKA FFZ 462; Vedriš OEKA FFZ 460; Friščić et al. 1999:203). U Sv. Roku je vjenčani kum u pravilu i kum prvorođenomu djetetu mladenaca, a u Aleksinici u Pazarištima potvrđeno je da je prije kroz 3 – 4 naraštaja ista osoba vjenčavala i krstila djecu (Japunčić 1998:274; Černelić 1996). Takav oblik sklapanja kumstva poznat je i podunavskim Bunjevcima (Černelić 1997:90). Izboru krsnoga kuma za vjenčanoga ima traga i u primorskih Bunjevaca, gdje je prema ranijim ispitivanjima u Krmpotama izbor krsnog kuma moguć, ali nije obavezan (*ibid.* EZ FFZ NR 109). Najnovija istraživanja u Krivome Putu (Panjići) i pod Senjskim bilom (Žukalj) potvrđuju da je krsni kum često bio i vjenčani i krsni kum svoj djeci rođenoj u tom braku; jedino se u Panjićima naglašava da je vjenčani kum mogao biti krsni kum djeci, ali to nije bilo obvezatno (Černelić 1999; Birt et al. 2003:489). Arhivska građa donosi pojedinačne potvrde različitih oblika uzajamnog kumstva i u Gorskom kotaru: krsni kum je vjenčani, a vjenčani je i krsni kum (prvom) djetetu, no ta pojava nije uvijek sasvim jasno objašnjena (Vondraček-Mesar EZ FFZ NR 116 – Vrata; Škrabalo OEKA FFZ 12; Amegatcher OEKA FFZ 10; Poljaković OEKA FFZ 452).

Kad je riječ o kumu, koji na primorsko-ličkim bunjevačkim područjima ima ulogu svatovskog starješine (ujedno je i prvi u časti među časnici), osobito su važni specifični elementi njegove uloge vezani upravo uz iskazivanje poštovanja i počasti kumu. Ti su elementi prema ranijim istraživanjima potvrđeni u podunavskih Bunjevaca (Černelić 1991:137-138). Kako je već naznačeno, tek su najnovija istra-

živanja potvrdila ta svojstva njegove uloge i u nekim bunjevačkim, ali i u drugim krajevima Like. U primorskih Bunjevaca takvi elementi kumove uloge potvrđeni su u selima pod Senjskim bilom: Ljubežine, Stolac, Liskovac, Rončević Dolac i Žukalj (Birt et al. 2003). U većini sela Pazarišta kazivači ističu da kuma treba prvoga pozvati u svatove; pritom misle na dogovor o sklapanju kumstva koji prethodi pozivanju svatova (Bekavac OEKA FFZ 57; Černelić 1996). Međutim, kad se pozivaju ostali svatovi, kuma se više posebno ne poziva, pa je u tom smislu on doista prvi pozvan. I u selima pod Senjskim bilom kuma se prvoga pozivalo u svatove (Birt et al. 2003:488). Potvrda te pojave ima i u drugim područjima Like: u Ribniku i u okolici Ogulina, te u Mrkoplju u susjednom Gorskom kotaru (Černelić 1992; Pascuttini OEKA FFZ 458; Černi OEKA FFZ 139).

Običaj svečanog odlaska po kuma poznat je u Lici samo u Ribniku, a traga mu ima u Liču u Gorskom kotaru i u Novom Vinodolskom u Primorju (Černelić 1992; ibid. 1991:137). Novija istraživanja potvrđuju taj običaj i u Žuklju u sjevernom Velebitskom podgorju, ali ne kao općeraširenu pojavu, već ograničenu na bogatije obitelji (Černelić 1999).

U ličkih Bunjevaca potvrđen je i običaj da na kraju pira kuma treba svečano ispratiti; u nekim selima Pazarišta tek pojedini kazivači potvrđuju da kuma ispraćaju svirači, pa je taj običaj zasigurno već dugo napušten u ovome kraju (ibid. 1996). U Ribniku kuma prate *oženja* i *diver*; dok ga u primorskih Bunjevaca (u Krmpotama i Krivome Putu, te prema najnovijim istraživanjima i pod Senjskim bilom) dio puta prate mladenci (ibid. 1992; ibid. EZ FFZ NR 109; Birt et al. 2003:524-525).

Kumu se čast iskazuje i obvezom mladenaca da ga nakon svadbe prvi puta pohode i darivaju. U Ribniku mu nevjesta tom prigodom nosi piće, a kumi kolače, kavu i liker, dok u Pazarištima poneki kazivači navode da se pri tom posjetu kumu ne nosi dar jer ga je nevjesta darivala još na piru, a drugi pak tvrde da ga upravo ovom prigodom treba darivati, a ne na piru (Černelić 1992; ibid. 1996). Običaj posjećivanja kuma nakon svadbe potvrđen je i u Sv. Roku, a traga mu ima i u susjednom Gorskom kotaru u Mrkoplju, te u Novom Vinodolskom i u Primorju (Japunčić 1998:274; Černi OEKA FFZ 139; Černelić 1991:138). Prema najnovijim potvrdama u selima Rončević Dolac, Liskovac i Žukalj međusobno su se posjećivali mladenci i kumovi. Obveza posjećivanja kuma u prvoj godini braka u božićnom razdoblju potvrđena je u Rončević Dolcu i Žuklju, a posjećivanje kuma na prvi Uskrs nakon vjenčanja spominje se samo u Žuklju. Mlada je pritom nosila kumu darove: vino, kekse, rakiju, šećer. Grgo Nekić iz Žuklja potvrđuje da mu je mlada donosila i *pletenicu* (okrugli kolač s rupom u sredini); tom prigodom nevjesta zasiječe kolač i dijeli svim prisutnima po komadić kolača (Birt et al. 2003:526; Černelić 1999).

Razmatrane pojave potvrđene su, neke od njih rjeđe a neke češće, u Slavoniji, Baranji, Srijemu i u Vojvodini, u Lici i Gorskom kotaru, po Bosni (osobito u jugozapadnoj, srednjoj i u Posavini), duž južne Dalmacije, uključujući i Boku kotorsku i Crnogorsko primorje, rjeđe i u sjevernoj Dalmaciji. Te su pojave nadalje poznate i na istočnim stranama jugoistočne Europe: u Srbiji (osobito u istočnoj i u sjeveroistočnim

vlaškim krajevima), u Makedoniji i Bugarskoj te među Vlasima, romanskim ili romaniziranim skupinama na planini Pind u sjevernoj Grčkoj (Černelić 1997:115-117, 190-120, 126-130). Na vlaškim se područjima ovi specifični elementi tiču svatovskog časnika *naš* ili *nunu*, što je na rumunjskom jeziku oznaka za kuma (Skok 1972:231).

Takav raspored općih i specifičnih elemenata kumove uloge na širem prostoru te njihova zastupljenost u primorsko-ličkih i podunavskih Bunjevaca ukazuje da su oni Bunjercima morali biti poznati na prostoru njihove pradomovine. Svatovska čast kuma nije poznata zapadnim i istočnim Slavenima, a sam je naziv romanskog podrijetla. Najzastupljenija uloga kuma na čitavome prostoru jugoistočne Europe je uloga vjenčanoga svjedoka. Ta je obveza za katoličke kršćane uvedena na Tridentskom koncilu 1563. godine (Komorovsky 1973:172). Budući da uloga vlaškog časnika zvanoga *nun*, odnosno *naš*, ima brojne zajedničke elemente s ulogom kuma u Bunjevaca, ali i drugdje, može se pretpostaviti da su se oni u Bunjevaca oblikovali prije obveze svjedočenja činu sklapanja braka u crkvi na prostoru njihove matične pradomovine. Tom crkvenom odredbom latinski se naziv (*compater, kumpar, kum*) za vjenčanoga svjedoka počeo širiti prema prostoru jugoistočne Europe i odredio je ime novome časniku. Prva razvojna etapa njegovoga oblikovanja nastupila je zbog prožimanja slavenskog i predslavenskog kulturnog sloja, a kasnije je došlo do daljnjeg preslojavanja prodorom kršćanskih elemenata sa zapada, koji su preplavili čitav ovaj prostor. Dakle, svatovski časnik, koji je pod kasnijim kršćanskim utjecajem na većem dijelu prostora jugoistočne Europe označen imenom kum, izvorno bi pripadao starosjedilačkom romanskom kulturnom sloju, ali se ukorijenio i u drugih naroda koji su te prostore kasnije naseljavali (Černelić 1999:42-43).

2.5.3. Ostale specifične pojave u svadbenim običajima primorskih Bunjevaca

Osim pojedinosti vezanih uz svatovsku čast kuma, zanimljive su i potvrde drugih specifičnih pojava u svadbenim običajima, koje su otkrivene zahvaljujući najnovijim istraživanjima na obroncima Senjskog bila. Većina ih je poznata samo zahvaljujući znanju pojedinih starijih kazivača jer je uglavnom riječ o već odavno napuštenim elementima običaja. Za istraživanje etnogenetskih procesa dragocjeni su upravo podaci o takvim specifičnim pojedinostima običaja. Stoga je neobično važno pronaći rijetke kazivače koji posjeduju takvo znanje. Na obroncima Senjskog bila našlo se nekoliko takvih kazivača, a neke pojedinosti potvrdio je samo Grgo Nekić iz Žuklja. Ovaj kazivač dao je puno vrijednih podataka i o drugim ispitanim temama. Svoj pozitivan stav prema vlastitoj kulturnoj baštini iskazao je, s jedne strane, dobrim poznavanjem njezinih specifičnih pojedinosti, koje za daljnja komparativna istraživanja mogu biti iznimno važne. S druge strane, svaki put kad smo ga posjetili, srdačno i s veseljem nas je dočekao, uvijek spreman da odgovori na svako naše pitanje, čak i kada njegovo zdravstveno stanje nije bilo baš najbolje. (sl. 9)



Sl. 9. Kazivač Grgo Nekić iz Žuklja (snimljeno 2003. godine)

Budući da su podaci, dobiveni samo od takvih pojedinih kazivača, dosad bili nepoznanica u primorskih Bunjevaca, s neznatnim tragovima u Lici i u Gorskom kotaru, otkrivanje novih osebnih kulturnih elemenata na ovome području, koji čine zajedničku baštinu svih bunjevačkih grana, može potkrijepiti već ranije uočene pokazatelje o bunjevačkoj etnogenezi.

Posebno su zanimljive specifične pojedinosti običaja vezanih uz zaruke i zaručno razdoblje zbog njihovih paralela s podunavskim Bunjevcima (dijelom i ličkim) te karakterističnog razmještaja po jadransko-dinarskom prostoru sve do vlaških područja na sjeveru Grčke. Na obroncima Senjskog bila je uobičajeno da momak i djevojka, nakon što su se dogovorile zaruke, zajedno odlaze u Rijeku ili Senj izabrati, a momak je pritom bio dužan kupiti, prstenje i odjeću koju će nevjesta nositi na vjenčanju. Ovi se podaci odnose na drugu polovicu dvadesetog stoljeća. Prema riječima Grge Nekića iz Žuklja ranije su momkovi roditelji kupovali vjenčano ruho i cipele za mladu i donosili joj na zaruke. U Rončević Dolcu Elizabeta Nekić ističe da se zaručnici darivao novac kojim je ona kupovala stvari potrebne za vjenčanje. (sl. 10)



Sl. 10. Kazivačica Elizabeta Nekić iz Rončević Dolca (snimljeno 2003. godine)

Trajanje zaruka nije precizno određeno, ali je u svim ispitanim selima potvrđeno da je to razdoblje moglo trajati dulje od godine dana. Od zaruka do svadbe dvije su se obitelji međusobno posjećivale. U Rončević Dolcu i Žuklju momkovi roditelji i rodbina dolazili su djevojci u posjete nedjeljom. U Žuklju su pritom donosili darove: bombone, bocu pića, a katkada i pečenku i ječmeni kruh. U Liskovcu su u posjet zaručnici dolazili momkovi roditelji osam ili petnaest dana prije svadbe i donosili joj darove (Birt et. al. 2003:480-481). Obveze mladoženjina oca ili roditelja da kupe vjenčano ruho za nevjestu te da je posjećuju sa svrhom darivanja u zaručnom razdoblju, karakteristični su običaji i u podunavskih Bunjevaca. Vjenčano ruho i ostali darovi katkada se donose istovremeno ili se odjeća donosi nevjesti na zaruke, kao i u primorskih Bunjevaca. Nošenje kolača, hrane, slatkiša i pića nevjesti u zaručnom razdoblju potvrđeno je i u Lici i Gorskom kotaru (Černelić 1997:154-156, 160-161, 174-176). Obveza mladoženjinih roditelja da nevjesti kupuju vjenčanu opremu zanimljiva je suvrstica darivanja nevjeste uopće na zarukama i u razdoblju do vjenčanja. Obje pojave, katkada i objedinjene, imaju gotovo isti razmještaj u prostoru. Takva je potvrda iz Jasenica u južnom Velebitskom podgorju: vjenčano ruho, koje se šilo kod mladoženje, svekar i svekrva nose budućoj snahi poslagano na kolaču. Ova potvrda zanimljiva je stoga što se u njoj kombiniraju dva karakteristična bunjevačka običaja:

obveza nošenja kolača budućoj nevjesti na dar (potvrđena u Lici i Gorskom kotaru) i obveza darivanja vjenčanog ruha momkovih roditelja budućoj snahi (Primorje: Senjsko bilo), koji se i u podunavskih Bunjevaca katkada kombiniraju. Nadalje, duž Jadrana rjeđe su potvrde po sjevernoj Dalmaciji, a veća je učestalost od ušća Neretve prema jugoistoku sve do Crnogorskog primorja, po Bosni (osobito srednjoj i zapadnoj) i Hercegovini, sporadično po Makedoniji, Bugarskoj i Srbiji, osobito u Vlaha na sjeveroistoku, te konačno u Vlaha u sjevernoj Grčkoj, u kojih su te dvije pojave također povezane (Černelić 1997:179-181). Njihov prostorni razmještaj i sastavni elementi običaja upućuju na zajedničko ishodište i na njihovo predslavensko podrijetlo, s primjesama elemenata slavenskog podrijetla. Elementi običaja, koji su se stjecajem povijesnih okolnosti susretali, bili su jedan s drugim kompatibilni, pa su se elementi različitog podrijetla mogli prilagoditi jedan drugome. Zanimljiva je u tom kontekstu i pojava dugih zaruka, koja je karakteristična za primorske Bunjevce. Duge zaruke pravilo su u Vlaha u sjevernoj Grčkoj, a dosta je česta pojava i u jugoistočnim krajevima, što je razlog višekratnog posjećivanja i darivanja zaručnice u tom razdoblju. Kako se ovaj običaj vlaškim pomicanjima širio prema zapadu i sjeveru, prenosio se i u druge krajeve, u kojima, međutim, zaruke ne traju tako dugo, kao što je slučaj u istočnopanonskom prostoru, uključujući i podunavske Bunjevce. Zanimljivi su tragovi dugotrajnih zaruka ponegdje na putu njihova kasnijeg širenja sve do panonskih prostora (po Bosni i Slavoniji). Na prostoru koji nastanjuju primorsko-lički Bunjevci, osim najnovijih potvrda na obroncima Senjskog bila, ta je pojava zasad poznata još samo u Ribniku u Lici (ibid. 166).

Ostale specifične pojave iz svadbenih običaja primorskih Bunjevaca imaju gotovo isti širi prostorni razmještaj, s tom razlikom da je za neke od njih ukupno manji broj potvrda na pojedinim područjima. Dužnost da nevjesta tijekom pira ljubi svatove i za to dobije uzdarje u novcu potvrdio je samo Grgo Nekić iz Žuklja pod Senjskim bilom (Birt et al. 2003:521). Prigode u kojima nevjesta ljubi svatove mogu biti različite i ponegdje to čini i po nekoliko puta tijekom svadbe u podunavskih Bunjevaca i u drugim krajevima. Razlika je ta što u pojedinim područjima na tom istom prostoru katkada izostaje uzdarje u novcu. Za ovu pojavu ima dosta potvrda na čitavom prostoru njezine zastupljenosti, koja je identična s rasprostranjenosti prethodno razmatrane pojave, s tom razlikom da je nešto učestalija duž Jadrana, od Istre prema krajnjem jugu. To je karakterističan običaj u svih vlaškim skupina i u južnoj Albaniji (Černelić 1997:194-203).

Također je Grgo Nekić iz Žuklja jedini potvrdio da su u prvoj polovici 20. stoljeća muški svatovi sjedili odvojeno od ženskih, ili u posebnim prostorijama ili, ako je bila samo jedna prostorija, za odvojenim stolovima. Mladenci su u tom slučaju sjedili među muškim svatovima (Birt et al. 2003:518). U ličkih Bunjevaca prema Erdeljanoviću i u selu Žitnik kod Gospića ima traga toj pojavi (Černelić 1997:203). U podunavskih Bunjevaca ta je pojava potvrđena uglavnom u starijim izvorima uz rijetke novije potvrde. U drugim krajevima spominje se to pravilo sporadično u Srijemu, u Slavoniji u đakovačkom kraju, u Bosanskoj Posavini, u Kreševu u srednjoj Bosni i u bosanskih Muslimana. U tiskanim izvorima za Dalmaciju podataka o tome ima samo

u Fortisovu putopisu, a ispitivanja su potvrdila tu pojavu u selu Jasenice u južnom Velebitskom podgorju. U jugoistočnim krajevima traga joj ima u Livanjskom polju, u gornjoj i jugozapadnoj Hercegovini, u južnoj Crnoj Gori, u južnoj Albaniji i u sjevernoj Grčkoj u Grka i Vlaha (ibid. 205-207). Ova je pojava nesumnjivo balkanskog podrijetla. Za nas je ona zanimljiva jer joj ima traga kod primorskih i podunavskih Bunjevaca, a sasvim sporadični – ali posebno vrijedni – podaci u Fortisa i novije potvrde u južnom Velebitskom podgorju, u Livanjskom polju i dalje prema jugoistoku upućuju na to da je odvojeno sjedenje muških i ženskih svatova moralo biti poznato Bunjevcima i na njihovom matičnom ishodišnom području.

I sljedećih nekoliko specifičnih pojava, koje su u primorskih Bunjevaca poznate samo nekolicini kazivača, također ima karakterističan prostorni razmještaj. Jure Lopac iz Jaruga potvrdio je da su jabuku s barjaka kum i mladenci morali pojesti u ponoć, kad je mlada skidala vjenčano ruho (sl. 11). Grgo Nekić iz Žuklja precizira da su mlada i mladoženja za dobrobit u braku nakon svođenja morali pojesti svatko polovicu jabuke, koju im je dala svekrva. U ostalim mjestima na obroncima Senjskog bila ova pojava nije potvrđena (Birt et. al. 2003:493, 523).



Sl. 11. Kazivač Jure Lopac iz Jaruge s članovima svoje obitelji (snimljeno 2003. godine)

Veoma sličan je i postupak s jabukom u Tavankutu u podunavskih Bunjevaca: svekrva donosi snahi jabuku i upozorava je da pazi kako će je rasjeći jer nije dobar znak ako se jabuka ne rasiječe po sredini. Potvrda o toj pojavi ima i u Lici (u primorsko-ličkih Bunjevaca prema Erdeljanoviću, u Donjem Lapcu i u okolici Otočca), drugdje u Primorju, u Istri i na otoku Pašmanu, a na širem prostoru poznata je u Prigorju, istočnoj Slavoniji, Bosanskoj Posavini i u zapadnoj Bosni, u Vlaha u sjeveroistočnoj i u jugoistočnoj Srbiji te po Makedoniji (Černelić 1997:210-211).



Sl. 12. Kazivačica Đura Biondić iz Liskovca (snimljeno 2003. godine)



Sl. 13. Petra Kelemen u razgovoru s kazivačem Markom Margetom iz Žuklja (snimljeno 2003. godine)

Izdvojila bih još dva karakteristična vjerovanja vezana uz svatovsku povorku. Nije bilo poželjno da se dvije svatovske povorke susretnu jer je ponekad došlo do tuče koju su izazvali pijani svatovi. Đura Biondić iz Liskovca donosi jedinstveno tumačenje prema kojemu se dvije mladenke nisu smjele vidjeti jer će jedna od njih umrijeti (sl. 12). Prema istoj kazivačici, nevjesta se u povorci nije smjela okretati jer će joj sva djeca sličiti na nju. Grgo Nekić iz Žuklja donosi drugačije tumačenje: *da more na porodu dite falično biti, da more se okrenit joj sasvin nevaljano*, a Marko Margeta iz istog mjesta zna za objašnjenje da se nevjesta ne smije okretati da se ne bi vratila u svoj dom (Birt et. al. 2003:514-515) (sl. 13).

U ličkih Bunjevaca samo se u Popovači u Pazarištima spominje da je nepoželjan susret dviju nevjesta, ali bez posebnog tumačenja. I u podunavskih Bunjevaca je samo u jednom mjestu (Đurđin u okolici Subotice) potvrđeno vjerovanje da je susret dviju nevjesta bio znak da će jedna od njih umrijeti. Susret dviju nevjesta nije poželjan na raznim stranama jugoistočne Europe. U pojedinim izvorima jasno se naglašava da nesreća zapravo znači smrt jedne od nevjesta, što je potvrđeno u Vlaha u sjevernoj Grčkoj, u zapadnoj Makedoniji, u trakijskih i maloazijskih Bugara, u sjeveroistočnoj Bosni i u požeškom kraju u Slavoniji. Na istim područjima ima nešto potvrda s drugačijim tumačenjima, uključujući i spomenuta tumačenja s područja Senjskog bila, nadalje ih ima u jugoistočnoj Srbiji, južnoj Crnoj Gori, u Boki kotorskoj, Konavlima i Dubrovačkom primorju, u Livanjskom polju, Sinjskoj krajini i na otoku Pašmanu. Zanimljiva je podudarnost jednog od tumačenja iz Žuklja – da se susret dviju svadbenih povorki izbjegava da ne bi došlo do tuče – s tumačenjima u drugim udaljenijim krajevima: u Dubrovačkom primorju, Konavlima i u jugozapadnoj Srbiji.

Spomenuto vjerovanje, zabilježeno u nekim selima pod Senjskim bilom, o zabrani da se nevjesta okreće u povorci, poznato je među podunavskim Bunjevcima samo u selu Đurđin, s tumačenjem da nevjesta to ne treba činiti kako ne bi žalila za rodnim domom. Ta je pojava karakteristična za južne i jugoistočne krajeve sa sličnim ili drugačijim tumačenjima. Riječ je o vrlo specifičnoj pojavi pa bi se ta podudarnost teško mogla držati tek pukom slučajnošću (Černelić 1997:219).

2.5.4. Zaključna razmatranja

Sve razmatrane pojave, potvrđene u dijela primorsko-ličkih i podunavskih Bunjevaca, imaju zanimljiv karakterističan razmještaj na prostoru jugoistočne Europe. Prostorna zastupljenost pojedinih specifičnih elemenata iz bunjevačkih svadbenih običaja pokazuje da su se prožimanja slavenskog i starosjedilačkog kulturnog sloja odigravala u južnim prostorima jugoistočne Europe. Tako oblikovani kulturni elementi postupno su se stoljećima širili duž jadransko-dinarskog pojasa, u prvom redu zaslugom vlaških nomadskih pomicanja u tom pravcu. Krajnji jug dinarsko-jadranskog prostora (južna Dalmacija sa zaleđem, Boka kotorska, Crnogorsko primorje i dio njegova zaleđa) može se smatrati važnim za etnokulturno oblikovanje hrvatske skupine poznate pod nazivom Bunjevci. Pojedine specifične elemente iz svadbenih običaja, zajedničke svim bunjevačkim granama, nalazimo upravo na tim prostorima. Njihove izrazitije potvrde

vode nas, nadalje, do vlaških područja u jugoistočnoj Europi, uključujući dijelom i ostale južnoslavenske narode koji tu obitavaju.

Druga etapa u njihovu kasnijem razvoju nastupa s migracijama uzrokovanim u prvom redu turskim prodiranjima, zbog kojih su se već na tim prostorima oblikovani kulturni elementi prenosili i u druge dijelove jugoistočne Europe, prema zapadu i sjeveru. Raspored specifičnih elemenata iz bunjevačkih svadbenih običaja ukazuje i na te pravce njihova kasnijega širenja. Uslijed novih kulturnih preslojavanja pojavljuju se oni i u središnjim i sjevernim dijelovima Bosne te u istočnom panonskom prostoru. Krajnje točke njihove pojavnosti upravo su područja koja nastanjuju primorsko-lički Bunjevci na zapadu i podunavski Bunjevci na sjeveru. Iznimno se trag nekih od tih elemenata može pratiti sve do Istre.

Dakle, svi razmatrani elementi iz svadbenih običaja, uz brojne druge koji zasad još nisu potvrđeni kod primorskih i ličkih Bunjevaca, čine zajedničku baštinu svih raseljenih bunjevačkih grana, a tragova im ima i na njihovim mogućim ishodišnim prostorima. Njihov karakteristični prostorni razmještaj pokazuje da su se procesi njihova oblikovanja odigravali na dinarsko-jadranskom graničnom pojasu, nešto južnije nego što se to dosad predmnijevalo, uključujući i prostor tzv. Crvene Hrvatske. Činjenica da su ti elementi ujedno zajednički i romanskom starosjedilačkom kulturnom sloju, može biti pokazateljem višestrukih preslojavanja na prostoru jugoistočne Europe. Istodobno, njihov se karakteristični prostorni razmještaj ne može smatrati slučajnim i može biti polazištem za utvrđivanje etnogeneze Bunjevaca. Najnovije potvrde u dijela primorskih Bunjevaca još su jedan trag bliže razrješenju pitanja bunjevačke etnogeneze.

Etnološki pokazatelji daju nove indicije za utvrđivanje etnogeneze Bunjevaca. Pretpostavka o etnokulturnim procesima na prostorima nove moguće ishodišne bunjevačke pradomovine mogla bi se potkrijepiti interdisciplinarnim pristupom istraživanju ove problematike, u prvom redu dodatnim povijesnim i lingvističkim argumentima.